

Prof. Dr. Ekrem Sarıkçiođlu

Historia e feve

(prej fillimit deri sot)

Nga turqishtja:
Dr. Qani Nesimi

Titulli origjinal:
Bařlangıçtan Günümeze Dinler Tarihi

Botoi: Logos-A, Shkup – 2007

KRISHTERIMI SOT

Transmetohet se Jezusi është ndarë nga bota në vitin 33. Katër vjet pas kësaj ngjarje Pali merr pjesë në komunitet. Me komentimet e reja të Palit për qëllimin e ardhjes së Jezusit, largimin e tij nga kjo botë dhe aftësinë e tij karizmatike, fillon grupimi rreth tij. “*Koncili hebraik*” i tubuar, sipas disave në vitin 40/41, e sipas disa të tjerëve në vitin 48/49, për temat që janë diskutuar nuk ka mundur të marrë vendime definitive. Në fakt ata ishin një grup që ndiqeshin, kurse liderët e tyre ishin të vdekur. Anëtarët e të dy mendimeve, që nuk janë bindur pas shpërndarjes së koncilin, kanë vazhduar të jetojnë çdonjëri në rrugën e vet. Edhe shoqëria hebraike e asaj kohe me mesianizmin dhe me rrymat e tjera, ishin në valavitje me dhunën politike të romakëve. Këto valavitje shoqërore, duke qenë e nevojshme që të dy grupet brenda tyre ta ofrojnë njëra-tjetrën dhe ta shtojnë mbështetjen ndaj njëra-tjetrës, ata mund të pengojnë madje edhe largimin e tyre. Hebreo-krishterët, që i shihnin shenjat e afrimit të kryengritjes hebreje, u shpërngulën nga Jerusalemi për në Jordanin jugor. Ata që ishin me origjinë hebraike e që ishin nën udhëheqjen e Palit, në vend që të tërhiqen në një skaj, ata u shpërndanë nëpër rajone të ndryshme të Perandorisë dhe i vazhduan aksionet e tyre misionerike. Numri dhe forca e tyre rritej për çdo ditë.

Qendrat e para të tyre (të Palit), ishin sinagogat hebraike të përhapura rreth Mesdheut, nga të cilat nuk ishin shkëputur ende. Dëshira e idhujtarëve për mesazhin e ri ishte më e madhe se sa e hebrenjve. Interesim më të madh treguan filozofët dhe besimtarët e kultit Mitra. Siç mësohet në fetë mistere, specifike gjenerale e kohës ishte dëshira dhe malli për rrugën e shpëtimit dhe për shpëtimtarin. Sidomos, të pambrojturit, të shtypurit, skllevërit besonin se me doktrinën e re do të arrinin nderin njerëzor dhe barazinë. Kjo gjendje ishte e njëjtë edhe për gratë. Në Librin e Shenjtë thuhet: “Nuk ka as hebre, as grekë. As mashkull e as femër. Sepse në Jezu Krishtin të gjithë jemi të njëjtë”. Bota idhujtare ndihmesën dhe dashurinë që nuk e njihje dhe nuk e kishte parë mes veti, e gjeti në krishterim. Dhe kjo ishte një element tjetër që i tërhiqte idhujtarët në krishterim.

Krishterimi predikonte virtytet që i kishte zhvlerësuar bota antike dhe sillte gjëra të reja. Interesimi i saj ishte për jetën e brendshme, drejt shpirtit. Qëllimin e jetës e kishte kthyer nga jeta pas vdekjes. Këto gjëra që ishin të pakonceptueshme dhe të frikshme për përfaqësuesit e kulturës klasike, i magjepsnin masën dhe popullin dhe në ta gjenin simpatizues. Shumë të krishterë që i prishën marrëdhëniet me shtetin, nga pasioni i madh nuk mundën të fshehnin krishterimin e tyre, vdiqën për hir të besimit të tyre.

1. Pali

Emri i vërtetë i Palit është Saul. Ai ka lindur nga një familje hebraike në Tarsus, në vitin 5-15 të e.s. Katër vjet pas vdekjes së Jezusit, Pali, me një jetë kontemplacioni (soditëse) Jezusin e ka parë mbi mjegulla, ai u ndikua nga predikimi i tij dhe e pranoi krishterimin. Vetëm se, interpretimet e reja që ia bëri ai lëvizjes së re të krishterimit (mesianizmit), atë e nxorri nga ajo që të jetë një fraksion hebraik dhe e bëri atë një rrugë, një fe më vete.

Para se Pali të bëhet pjesëtar i komunitetit, apostujt jetonin bashkë me Jezusin dhe për bazë kishin predikimet, gjendjen dhe sjelljet e tij. Ata e vazhdonin jetën e tyre me disa komentime të reja për disa çështje brenda kufijve të hebraizmit. Ndoshta, sikur Pali të mos pranonte komunitetin e ri, krishterimi do të ishte një fraksion i hebraizmit dhe do të vazhdonte jetën e tij si një grup fetar. Me hyrjen e Palit në komunitet filloi të diskutohet hyjniteti i Jezusit. Në shesh nuk doli jeta e Jezusit që ka jetuar, por, komentimet e Jezusit të ringjallur pas vdekjes. Me theksimin e këtyre interpretimeve dolën në pah burimet që përbëjnë themelet edhe të fraksionit të krishterimit të sotëm.

Arkitekti i këtij ndryshimi dhe zhvillimi ka qenë Pali. Të krishterët me origjinë hebraike, të cilët në epiqendër të besimit të tyre kishin jetën e Jezusit që ka jetuar, gradualisht kanë shkuar

duke u zhdukur nga skena historike, kurse krishterimi i rritur dhe i zhvilluar me interpretimet e Palit, e mbuloi botën. Kjo gjendje edhe sot përbën themelin e fraksioneve krishtere. Për këtë arsye Pali llogaritet themelues i krishterimit të sotëm. Mendimet e tij përbëjnë, përafërsisht, një të tretën e Dhiatës së Re, dhe luajnë një rol të rëndësishëm në vlerësimin e ungujve të vërtetë, të cilat janë tekstet më të vjetra të krishterimit.

Pali është rritur në vendlindjen e tij, në Tarsus, me një kulturë idhujtareske. Në kohën e Gameljelit I në Jerusalem, ai ka mësuar për *rabin*. Më herët si *farisej ekstrem*, ka punuar kundër Jezusit dhe simpatizuesve të tij. Kurse pas transit/kontemplacionit e pranon krishterimin dhe veten ia dhuron misionit për thirrje të idhujtarëve në krishterim. Me komentimet e tij në komunitet ka krijuar një kaos. Ai në kuvend *apostujt e Jerusalemit* i ka detyruar të pranojnë që, ligjet e Dhiatës së Vjetër të mos zbatohen prej të krishterëve me origjinë idhujtareske. Gjithashtu edhe doktrina se kungimi përbën trupin hyjnor të Jezusit, se ai ka eliminuar mëkatën e përhershëm, se Pali vetë është i obliguar si apostull për idhujtarët, gjithçka mbështeten në të (Palin). Për shkak të kundërshtimeve mes të krishterëve me origjinë hebraike dhe Jakobit, vëllait të Jezusit, dhe kryetarit të komunitetit fetar të asaj kohe, Palit, si qendër misionerike ka zgjedhur Antakinë, kurse punimet e tij i ka përqendruar mbi idhujtarët. Veprimtarinë e tij e ka realizuar duke udhëtuar në Siri, Anadoll, Greqi, Qipro, Romë.

Ngaqë veprimet e tij janë parë si të dëmshme edhe nga hebrenjtë edhe nga romakët, ai është dënuar me vdekje me prerje të kokës, në vitin 67 të e.s. në Ostia.

2. Zhvillimi i besimeve krishtere

Përhapja e shpejtë e krishterimit në mes të idhujtarëve, hapi rrugën e zhvillimit dhe të dominimit të mendimeve të Palit, kurse, ata me origjinë hebraike, duke u dobësuar për çdo ditë, u zhdukën nga skena historike. Sipas Palit pagëzim ishte zënia vend real e besimtarëve në trupin e Krishtit dhe si ekzistencë e shenjtë, të poseduarit e një pjese në vdekjen dhe ringjalljen e Jezusit. Ai për këtë çështje thotë:

“Po a nuk e dini se ne të gjithë që u pagëzuam në Jezu Krishtin, u pagëzuam në vdekjen e tij? Ne, pra, u varrosëm me të me anë të pagëzimit në vdekje, që, ashtu si Krishti u ringjall prej së vdekurish me anë të lavdisë së Atit, kështu edhe ne gjithashtu të ecim në risinë e jetës.”¹

Funksioni i pagëzimit të bërë me ujë garantonte që të krishterët të qëndrojnë pranë Jezusit dhe të marrin Shpirtin e Shenjtë. Ai ishte i vdekur bashkë me Jezusin, i varrosur dhe, gjithashtu, i ringjallur bashkë me të.

Edhe ushqimi i lamtumirës i Jezusit është llogaritur i shenjtë. Ushqimi i fundit i Jezusit bashkë me dishepujt e tij, është vendosur dhe llogaritur si një nga sjelljet dhe adhurimet e shenjta të të krishterëve. Edhe në këtë çështje detyra më e madhe i takon Palit. Pali atë e quan si bashkim i Krishtit me Zotin dhe me komunitetin, duke u gostitur. Kështu që *“mysafirët e ushqimit të mbrëmjes”* llogariten shokë tryeze të Jezusit të ngritur në qiell, kurse vetë ata mendonin, se kanë marrë një pjesë nga trupi i Jezusit. Sikur edhe shpirtërisht të jetë, ata e hanë mishin dhe e pinë gjakun e Jezusit. Pali gjithashtu thotë: *“Tasi i frytshëm që e shenjtëruam, a nuk është bashkim me gjakun e Krishtit? Jemi pjesëtarë të një buke”*. Jezusi, që është edhe esenca e shpëtimit në krishterim, ndikon edhe në vdekjen dhe në ringjalljen e simpatizuesve. Në fakt, ky duhet të jetë edhe qëllimi i shenjtë i kultit të Krishtit. Ky koncept shkante edhe më tej. Nëse, me të vërtetë në Ushqimin e Shenjtë të Mbrëmjes, nga ana e besimtarëve hahet mishi dhe pihet gjaku i Jezusit, atëherë buka dhe vera janë vazhdim i ekzistencës trupore të Jezusit. Ky besim, që mund të lidhet me mënyrën e të besuarit dhe të menduarit helenist, shumë shpejtë është formuar në kishën e vjetër dhe edhe Ignatiusi nga Antakia e ka mësuar në këtë formë prej etërve të mëdhenj të kishës.

Sipas kësaj, gjatë ritualit Zoti, për të cilin besohet se është brenda në ndonjë element, flijohet. Sespe Sakramenti i Kungimit që e ka bërë prifti, ishte një ceremoni flijimi. Kjo i ngjante sakrificës së kryqe dhe ishte bashkim me Zotin. Këtë mendim e ka kundërshtuar Martin Luteri

¹ *Letrat e Apostullit Pal drejtuar Romakëve*, VI, 3-4.

dhe e ka cilësuar si keqkuptim.

3. Marsioni

Vazhdimi i pranimit të krishterimit nga ana e simpatizuesve të fesë gnostike dhe idhujtarëve, luante një rol jashtëzakonisht të madh, në interpretimin e krishterimit dhe në fitimin e kuptimeve të reja. Disa mendime të tyre, në lidhje me fetë e vjetra i futnin në fenë e re, kurse disa çështje të fesë së re, i futnin në ndikimin e kulturës dhe fesë së vjetër. Në fakt komuniteti krishter jetonte bashkë me idhujtarët dhe fraksionet gnostike. Edhe teologjia e Palit u jepte mundësi këtyre zhvillimeve. Në këto kushte ai që e kuptonte më mirë Palin ishte Marsioni. Sipas Marsionit, krijuesi i botës nuk është Zoti i madh, por një ekzistencë tjetër nga Ai, Demiurgu, zoti i Dhiatës së Vjetër. Ai ishte një zot që vë ligje dhe kanune, një zot shtypës dhe me veti të liga. Nuk ishte i Ati i Jezusit. Ndërkaq zoti i Dhiatës së Re ishte Krishti. Kurse zoti i botës së dritës ishte i mëshirshëm dhe qëllimhirë. Ky dualizëm, aspektin mendor e orienton drejt mohimit të botës, gjegjësisht drejt etikës asketike. Vetëm se, përkushtimi eksrem i Marsionit ndaj Palit bëri që atë ta gjykojë kisha dhe në vitin 144 ta ekskomunikojë. Mendimet e Marsionit, se bota “*në të cilën Jezusi është dukur zoti i huaj*”, “*është krijuar nga zoti hebre*”, sipas kishës u shpallën si “vepër e djallit”. Dëshira për ta ndarë krishterimin nga Dhiata e Vjetër dhe mohimi i saj, u cilësuan si herezi. Për këtë shkak Marsioni formoi një kishë të re. Edhe pse mbante një qëndrim negativ ndaj kuptimit për një jetë asketike, ai pati sukses të madh. Ajo për kishën katolike dhe atë ortodokse, sidomos në vitet 150-190 në Perëndim, kurse në shek. IV në Lindje, u bë një rrezik i madh. Dhe në fund me dekret perandorak për heretikët, kisha e Marsionit u zhduk nga skena historike.

Marsioni për kishën katolike ka një domethënie shumë të madhe, sepse, për shkak se ai Ungjillin e Lukës, mbi të cilin është punuar, historinë e apostujve dhe Letrat e Palit i shpalli si libra të shenjtë të kishës. Në këtë rast edhe kisha katolike u detyrua që t'i përcaktojë librat e shenjtë të saj. Simboli i parë apostolik i kishës katolike, u formulua si burim i fesë dhe u fut në gjuhën e adhurimit si dëshmi pagëzimi. Megjithatë shkrimet e “Dhiatës së Re” dhe “dëshmia e Pagëzimit”, janë zyrtarizuar me nxitjen e Marsionit. Kurse humbja e Marsionit e rriti forcën kundër rrymave të reja që do të dalin në të ardhmen kundër kishës së madhe. Vetëm se, veten nuk mundi ta mbrojë prej ndikimeve gnostike.

4. Dhuna ndaj krishterimit

Fillimi i zhvillimit të krishterimit brenda në perandori u bë shkak edhe për rritjen e reagimeve. Në fakt Perandoria Romake ndaj të gjitha feve dhe besimeve kultivonte një tolerancë të madhe. Së paku toleranca e treguar ndaj hebrejve kishte mundësi të tregohej edhe ndaj të krishterëve. Në rrënjën e jotolerancës nuk ishte as mosprerja e sakrificës për kultin perandorak, e as ikja nga adhurimi i zotave të Romës. Këtyre problemeve kishte mundësi t'u gjendej një formulë. Problem i pazgjidhur ishte dëshira e të krishterëve që feja e tyre të jetë dominante. E kjo paraqiste një humnerë mes krishterimit dhe shtetit. Durimi dhe gjendja ligjore, që një kohë të gjatë janë fshehur, dolën në shesh në shek. III në kohën e perandorëve Diokletian (Dakjan) dhe Valerian. Në fillimin e përhapjes së ndjekjes së tmershme në Perandori të krishterët pësuan humbje të mëdha. Edhe komentatorët muslimanë të Kur'anit janë të mendimit se, ngjarja që shpjegohet në suren Kehf në lidhje me banorët e shpellës (*as'hab-i kehf*), ka ndodhur në kohën e Diokletianit.² Mbeturinat kishtarë të hasura në qytetet nëntokësore rreth Nevshehrit, janë mbeturina historike të gjetura nga besimtarët në kohën e përndjekjes së tyre. Dhuna nuk ka qenë vetëm në Perandorinë Romake, por, disa herë është bërë edhe nga disa shtete të tjera.

Për shembull edhe “*as'hab-u uhud*” (populli i hendekut), për të cilët tregohet se janë torturuar në Jemen,³ sinjalizon për fatin e të krishterëve të Nexhranit që janë hedhur të gjallë në hendeqe plotë zjarr, për shkak të kthimit të tyre në hebraizëm në kohën e *hebreut Zunuvas*

² Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdas Tefsiri*, v. 5, f. 293.

³ Kur'ani, *Buruxh*, 4.

(shek. V), mbretit himjeras.⁴

Për të krishterët thuhej se janë armiq të botës dhe se njerëzit i nënçmojnë. Kurse për aksionet e shenjtërimit mendohej se janë rituale jashtë etikës dhe mbi ta hidhej çdo lloj shpifjeje; çdo lloj poshtërimi ndaj tyre shihej si e drejtë. Kurse qetësimi më vonë i pozitave të tyre komentohej si hakmarrje dhe dënim nga zotat e vjetër. Tertulliani hidhërimin dhe zemërimin e përgjithshëm e shpjegonte kështu: “*Sikur lumi Tiber të derdhej mbi mure, sikur Nili t’i ujiste arat, sikur koha të mos ndryshonte, sikur të kishte një tërmet, një mungesë ushqimi ose një sëmundje ngjitëse, të krishterët në mënyrë permanente do të bëheshin provë përpara luanëve!*” Edhe pse një kohë të shkurtër pushuan këto përndjekje, në kohën e Diokletianit (284-305), me qëllim të përforcimit dhe rregullimit të perandorisë, rifilluan përndjekjet ndaj të krishterëve. Në tre dekrete të vitit 303 thuhej: “*Kishat duhet të prishen, librat e shenjtë duhet të mbliidhen dhe murgjit duhet të burgosen dhe të vriten*”. Kjo përndjekje vazhdoi dy vjet, ku ranë shumë dëshmorë. Por, arriti deri në një fazë dhe u ndal. Shkrimtarët krishterë këtë e shprehin kështu: “*Valët u copëtuan në shkëmbinjtë e Pjetrit*”. Gjatë kësaj kohe filloi të rritet numri i të krishterëve, u forcuan tubimet krishtere dhe ra edhe ndikimi i përndjekjeve. Në vitin 313 u shpall dekreti për liri fetare i Perandorit Konstantin, pasi ai i mundi rivalët e tij, Liciniusin dhe Maxentiusin. Kësaj kishe me qendër perandorake i është thënë edhe kisha apostolike.

5. Konstantini dhe krishterimi si fe perandorake

Konstantini, pasi mori pushtetin në vitin 313 dhe njohu lirinë fetare të të krishterëve, edhe vetë në shtratin e vdekjes (337 të e.s.) e pranoi krishterimin. Në kohën e tij shiheshin shenjat e prishjes dhe të prapambetjes së perandorisë. Konstantini besonte se me anë të besimit të ri Perandorisë Romake i është dhënë një forcë dhe një frymë të re. Në këtë kohë populli i perandorisë numëronte afër 80 milionë banorë. Në vitin 310 përafërsisht 25% e këtij numri ishin të krishterë. Vetëm se ishin të shpërndarë në mënyrë jo të balancuar. Në shumë rajone (në Anadoll) më shumë se gjysma e popullit ishin të krishterë. Komuniteti kishtar aktiv që binte në sy në Egjipt, Romë, Itali të Poshtme dhe në Spanjë ishte minoritet. Hapat e para të krishterimit kishin filluar t’i hidhnin edhe nëpër vendet tjera si në Gali, Gjermani etj. Kurse në zhvillimin e krishterimit lindor, roli politik fetar i Konstantinit ishte i madh. Me fermanin e tolerancës të gjitha fetë arritën të fitojnë lirinë. Vetëm se, politika dhe ligjet shoqërore të Perandorisë u bënë shkak i futjes zyrtare të krishterimit në perandori. Pozitave kishtarë iu dha autoritet i papërdetuar më parë. Njëri nga qëllimet e Konstantinit ishte themelimi i një kryeqyteti tjetër në Lindje, si alternativë e Romës, qëllim ky të cilin e realizoi. Ky kryeqytet alternativ ishte Konstantinopoja (Stambolli), i cili deri vonë është quajtur me emrin e perandorit. Sakrifika për idhujt u ndalua. Peshkopata e Konstantinopojës u lidh me perandorin. Vet ai këtu qëndronte më shumë. Qëndrimi i perandorit larg Romës u bë shkak për zgjerimin e autoritetit të Papës. Dhe kështu Papatë arriti që në krahasim me Patrikanën të zhvillohej më tepër. Për shkak të kushteve të ndryshme politike mes Lindjes dhe Perëndimit, edhe në mesin e kishave u arrit një dallim në zhvillimin e tyre.

Perandori ndërtoi një kishë madhështore në Konstantinopojë. Më vonë, Justiniani (483-565), në vend të kësaj kishe ndërtoi kishën me emrin Aja Sofia (viti 537). Sipas mendimit të përgjithshëm ndërtesa e kishës duhej që tërë botës t’ia paraqiste besimin krishter. Kështu që në Jerusalem u ndërtua kisha e varrit (kisha e bërë mbi varrin në të cilin besohet se është varrosur Jezusi), në Romë kisha shpëtimtare dhe sipas legjendës bazilika e vjetër e Shën Pjetrit e ndërtuar në sheshin e cirkut të Neronit, ku është vrarë Pjetri. Perandori atë e ka ndërtuar për kujtimin e të krishterëve të vrarë nga shteti i Romës dhe me këtë ka vërtetuar fitoren e peshkopëve romakë kundër shtetit idhujtar. Kjo ngjarje në të ardhmen do të përdoret si arsye për rritjen e ndikimit të papëve.

Kështu që, krishterimi në shek. IV llogaritej bashkë me fetë dhe format e tjera të kultit, kurse në kohën e Perandorit Teodosiusit të madh (v. 380), u bë fe e vetme e perandorisë. Nga ana e Teodosiusit idhujtaria jo që u ndalua, por ajo u shpall edhe si tradhëti ndaj shtetit. Për këtë,

⁴ Ateş, v. 10, f. 396.

kultet idhujtare urgjentisht u zhdukën nga jeta e përditshme fetare. Në vitin 529 nga ana e Perandorit Justinian u mbyll edhe akademia e Platonit në Athinë dhe kështu në këtë formë ky zhvillim u aprovua.

6. Zënkat doktrimore për ekzistencën e Jezusit

Historia e krishterimit gjatë shekujve IV-VII është plotë zënka të ashpra teologjike. Të gjitha këto mbështeten në Librin e Shenjtë dhe mendimet e të mëdhenjve krishterë, të zhvilluara prej fillimit e deri në atë kohë. Këtyre u thuhet edhe diskutime dogmatike. Për këtë në fillim të shohim se çështje dogmë? *Dogmë është një fjali besimi e predikuar nga ana e kishës dhe e formuluar me një shprehje të veçantë.*

Qëllimi i formuluar me një shprehje të veçantë, është një burim i besimit i marrë nga shkrimet e shenjta dhe i shprehur me një gjuhë shkencore dhe filozofike. Vepra që përbën dogmën është obligim i diturisë, gjegjësisht teologjisë së kishës në fushën e besimit. Vendin e mendimeve të zëna mes vete duhet ta zërë e vërteta, ndërsa kjo ndodhë në kishë, gjegjësisht në vendin e peshkopëve, sepse besohet se në konsultimet e tyre është prezent “Shpirti i Shenjtë”. Për këtë arsye punimet dogmatike dhe teologjike ende nuk janë mbyllur në kishën katolike. Koncili I Vatikanit në vitin 1870 shpalli dogmën se Papa (pasuesi i apostullit Pjetër) është i pagabueshëm, kurse në vitin 1950 deklaroi dogmën e ngritjes në qiell të Marias me trup. Por, periudha më madhështore e shprehjes dhe e përcaktimit të parimeve të besimit, gjegjësisht të formulimit të dogmës ka qenë shekulli IV dhe V.

Tema më kryesore ishte çështja e kristologjisë, gjegjësisht diskutimi mbi esencën e Jezu Krishtit. Sepse, edhe pse thuhej se Zoti është *një*, thuhej se Jezusi dhe Shpirti i Shenjtë janë zota, Jezusi është edhe Zot edhe njeri. Ishte shumë vështirë që logjikisht të shpjegohej gjendja e tre hyjnive në një Zot. Gjithashtu edhe zgjidhja e marrëdhënieve të Jezusit dhe Shpirtit të Shenjtë me Zotin, ishte e vështirë. Në anën tjetër, qëndrohej mbi barazinë e Jezusit me Zotin, të cilin Jezusi e quante “At” dhe në të njëjtën kohë qëndrohej edhe mbi dallimin mes tyre. Kërkohehin rrugëdaljet shpëtimtare nga këto kundërshtime pa mos rënë në politeizëm.

Ariusi (v. 336) nga Aleksandria, supozonte se, *Jezusi nuk është Zot, por ai është vetëm një krijesë e furnizuar me fuqi hyjnore dhe i pranuar nga ana e Zotit si Bir i Tij*. Edhe më herët peshkopi i Antakisë Pali nga Samosata (pas vitit 260), marrëdhëniet e Jezusit me Zotin ua ka përngjarë marrëdhëniet të mendjes me zemrën e njeriut. Sipas kësaj, Jezusi historik ishte një mbinjeri, por me një mëshirë të posaçme të Zotit, kurse Shpirti i Shenjtë (*logos*) është ulur në trupin e tij, sikur të ishte ulur në tempull. Fuqia e njëjtë hyjnore përveç Jezusit historik rol të rëndësishëm ka luajtur edhe në krijimin e botës. Sipas tij ky shpirt hyjnor është bashkuar me Jezusin historik dhe është vendosur në të. Siç është inkarnuar në profetët e tjerë në histori, është inkarnuar edhe në të. Por, Pali nga Samosata nuk bën fjalë për dy natyra në Jezusin. Dionisiusi nga Aleksandria (viti 265) mendon se logosi është manifestim i Zotit në nivel të ulët dhe për këtë mendon se logosi duhet të pranohet si krijesë e Zotit. Ndërkaq Dionisiusi, peshkopi i Romës, (viti 259-269), thoshte se, *“biri Jezus është i përhershëm, mes Atit dhe Birit nuk ka dallime substanciale”*. Kishte edhe nga ata që pretendonin se logosi, është një mjet mes Zotit At dhe botës së krijuar, se është fotografi shpalljeje dhe i ngjan Atit. Si përfundim i këtyre diskutimeve edhe Maria cilësohej si lindëse e Zotit. Këtu “Maria” shihet si një vend misterioz ku bashkohet bota fizike me botën e padukshme hyjnore. Në të janë bashkuar dy substanca, ajo botërore dhe ajo qiellore. Përkundër kësaj në shkollën e Antakisë pretendohet se Jezusi është njeri.

Kështu që Ariusi, njëri nga përfaqësuesit e shkollës së Antakisë, kritikonte mendimin se Jezusi, gjegjësisht logosi, është substancë hyjnore. Jezusi ka mundësi që të pranohej si birësim i Zotit, kurse birë nuk mund të bëhet. Zoti, siç i krijoi krijesat prej hiçit edhe atë e ka krijuar pastaj. Në aspektin ekzistencial është ndryshe nga Zoti. Në aspektin substancial është i huaj për Krijuesin e tij dhe nuk i ngjajnë njëri-tjetrit. Ndoshta në aspektin substancial mund të krahasohet me engjëjt. Kundër kësaj, në një koncil të mbledhur në Aleksandri, në vitin 319, mendimet e Ariusit u refuzuan. Peshkopi i Aleksandrisë, Aleksandri, çështjen e rriti edhe më tepër, kështu që Perandori Konstantin me qëllim të negociimit mes dy palëve thirri në mbledhjen e Koncilit të Nikesë (në vitin

325). Si përfundim parimet e besimit u formuluan kështu:

“Ne e dimë që Zoti është një, nuk ka lindur, është i padukshëm, i përhershëm, e vërtetë e vetme, i vetmi i pavdekur, i dituri i vetëm, i miri i vetëm, poseduesi i forcës i vetëm, sundues dhe administrues i çdo gjëje. I pandryshueshëm, i drejtë dhe në të njëjtën kohë i mirë. Është Zoti i Ligjit, i profetëve dhe i Dhiatës së Re, në periudhën e parakohore Ai ka pasur një djalë; Ai nëpërmjet tij ka krijuar kohën dhe çdo gjë....dhe Zoti është shkak i të gjitha krijesave, vetëm Ai nuk ka burim, por, biri është bërë prej Zotit pa kohë dhe është krijuar dhe vendosur para kohës. Ai para se të krijohej nuk ishte, por ishte krijuar pa kohë, para të gjitha krijesave, ai është bërë vetëm prej Atit, sepse ai nuk është i përhershëm dhe nuk është i njëjtë me Atin, në të njëjtën kohë nuk është i njëjtë me ekzistencën e Atit, nuk është fuqi e përhershme e pabërë, sikurse thonë disa, por para të gjithave është një njësi dhe një burim; kështu që Zoti është para të gjitha ekzistencave.”⁵

Kjo shprehje e formuluar në Koncilin e Nikesë nuk i kënaqi simpatizuesit. Ndhmës peshkopi i Aleksandrisë dhe njëri nga kundërshtarët e Ariusit, Athanasiusi (295-373), vazhdoi të mbrojtë mendimin se logosi nuk është i krijuar por është i një substance me Zotin At, se është biri i përhershëm. Edhe Euseb, peshkopi i Nikomedjasë, në Koncilin II të Nikesë (325), gjeti një formulë që i bashkon grupet. Sipas kësaj, ai është krijuar joindivid, pas hyjnisë, ai është manifestim i Atit, i Birit dhe i Shpirtit. Ky mendim u pranua nga koncili. Vetëm se, për shkak të mospërfundimit të diskutimeve u mbledhën koncile të reja si në vitin 362 në Aleksandri, më 381 në Nike, më 431 në Efes. Ndërkaq mendimi se Maria e ka lindur Zotin e vërtetë u pranua në Koncilin e Efesit të mbledhur më 431. Edhe mendimi se Jezusi ka dy natyra, ishte nga çështjet diskutabile. Fshehtësia se Zoti është njeri përfundoi me kundërshtimin e monofizitëve (ata që mbrojnë mendimin se Jezusi posedon një natyrë) dhe diofizitëve (nasturitët). Për këtë u bë edhe një Koncil në Kadikoj (Kalkedon) më 451. Sipas vendimit të marrë tema formulohet kështu: *“Ka konsensus për Birin një dhe të njëjtë, për hyjninë e plotë dhe njerëzinë e plotë të Jezu Krishtit...ka dy natyra të përziera dhe të pandryshueshme, të pandashme dhe të paizolueshme, të dyja janë në një vend, në një person.”*⁶ Ky vendim përbën themelin edhe të koncileve të tjerë që u mbledhën më vonë, vetëm se nuk ka mundur të pengojë daljen e fraksioneve të reja.

7. Parimet e besimit në krishterim

Njëra prej temave më të vështira është të kuptuarit e themeleve të besimit në krishterim. Pikënisja dallon prej hebraizmit dhe prej islamit. Në hebraizëm esencën e besimit e përbën Tora, kurse në Islam Kur’ani, ndërkaq profetët mbeten jashtë kësaj shpalljeje, ato llogariten vetëm si interpretues aktualë të shpalljes. Kurse në krishterim, shpallja dhe fjala janë ekzistenca të shndërruara në mish dhe në gjak të Jezusit. Vetë Jezusi është shpallje dhe fjalë. Ai nuk ka sjellur ndonjë libër të shpallur, sikur që janë Dhiata e Vjetër dhe Kur’ani. Urdhërat hyjnorë njerëzve ua ka kumtuar me fjalët dhe me sjelljet e tij. Për këtë, sipas të krishterëve më me rëndësi nga predikimi i Jezusit janë esenca e Jezusit, lindja, jeta, ekzekutimi, më vonë ringjallja nga bota e të vdekurve dhe ngritja, ulja e tij pranë Zotit për t’u rikthyer përsëri në botë. Kështu që, vdekja dhe komentimi i Jezusit të ringjallur, janë shumë më të rëndësishme se çështja e lindjes, jetës dhe të predikimeve të tij. Komentimet e këtyre përbëjnë themelin e parimeve të besimit krishter. Për këtë, në mesin e botëkuptimeve të të krishterëve ndaj Jezusit dhe misionit të tij dhe botëkuptimeve të muslimanëve ndaj Muhamedit (a.s.) dhe misionit të tij, ka dallime shumë të mëdha. Çdo komentim fetar reflekton vetëm mendimet dhe këndvështrimet e asaj feje të cilës i takon. Nuk i reflekton mendimet e palës tjetër. Sipas këndvështrimit krishter, krishterimi *“është fe e vetme e formuar nga zoti i trupëzuar, i cili ka zbritur nga qielli për të shpëtuar njerëzimin...vazhdon për tërë botën”*.⁷

Gjithashtu është shumë i vështirë shpjegimi i tërësishëm i krishterimit. Vlerësimet dhe pozitat e kundërta ndaj njëra tjetrës të njësisë së trinitetit të Zotit, të Shpirtit të Shenjtë, të Jezusit dhe të Zotit, të cilët e përbëjnë këtë trinitet, ka shumë dallime në mes fraksioneve në histori dhe

⁵ Alfred Adam, *Lerhbuch der Dogmengeschichte*, v. 1, Gutersloch 1965, f. 224.

⁶ Adam, f. 336 dhe në vazhdim.

⁷ Aslan, f. 177.

fraksioneve të sotme. Shpesh haset në shprehje kontradiktore. Në disa raste fjalët e thëna me qëllime misionerike të individëve të caktuar dhe fjalët të cilat nuk reflektojnë mendimet e komunitetit kishtar, u hapin rrugë ndërlikimeve ende më të mëdha. Për këtë arsye, do të mundohemi që për çështjet që janë më të ndjeshme për ne, të rezymojmë ose të huazojmë shprehjet e tyre (krishtere) nga librat e botuara nga ana e kishës katolike.

a. Besimi tek Zoti

Të krishterët, sikur hebrenjtë dhe muslimanët, thonë se Zoti është një. Vetëm se, kjo *njësi* është esenciale dhe substanciale e tre ekzistencave hyjnore. Ati është Zot, i cili shprehet si Zot në vete. Ai është i përhershëm, i fuqishëm për çdo gjë, di çdo send, ka fuqi për të krijuar gjithësinë dhe çdo gjë që përmban ajo, është prezent çdo kund dhe sheh çdo gjë, jetën e bën të mirë, është i mëshirshëm dhe falës. Zoti, që është mbi gjithçka, është gjykuesi i drejtë i të gjithë njerëzve ditën e gjykimit, është ekzistencë e vetme që jep shpërblimin dhe dënimin e përhershëm.⁸ Vetëm se çështjen e krijimit ia ka dhënë Jezusit, nëpërmjet të cilit është krijuar edhe gjithësia.⁹ Islami këtu dallon nga krishterimi, kurse mundësinë e krijimit nga ana e një ekzistence tjetër përveç Zotit e llogarit si mveshje dobësi dhe shok Zotit dhe e refuzon një gjë të tillë.¹⁰ Gjithashtu krishterimi Jezusin, përveç që e pranon si sundues të ditës së llogarisë dhe të ringjalljes, e pranon edhe si autoritet gjykues të njerëzve. Pra ai është edhe këshillues dhe gjykues i njerëzve.¹¹

Tradita e të quajturit Zotin "At" ka kaluar prej hebrenjve, të cilët "Zotit i kanë thënë Ati, kurse popullit të tyre bijtë e Zotit", te të krishterët. Në njërën nga psallmet e Davidit Zoti popullit izrealit i thotë kështu: "*Ti je biri Im, Unë ty të kam lindur sot*". Edhe në kapitullin profeti Hoshea Zoti thotë: "*Unë e thirra birin Tim (popullin izrealit) nga Egjipti*". Jezusi kësaj i dha kuptim më të sigurtë dhe më të thellë duke i mësuar nxënësit e tij që Zotit t'i thonë *Abba*. *Abba* është një shprehje dashurie, njëjtë si emri që fëmija ia jep babait të tij në familje (në anglisht *Daddy*, arabisht *Eb*, frengjisht *Papa*, shqip *Ati*).¹² Sipas mendimit tradicional, përkundër mendimeve moderne, Zoti është i lindur nga Zoti (Gjoni I., 3:9; 5:5). Nuk është birësi (*adoptianism*) e Zotit, por, bir i vërtetë i Zotit. Zoti llogaritet At i vërtetë i Jezusit. Kjo temë ka qenë çështje e diskutimeve të gjata në periudhën e parë edhe pse një grup ka pretenduar se Jezusi është një njeri dhe edhe pse gjatë pagëzimit, për shkak të dashurisë tek Zoti, ai është pranuar si birësi. Ky mendim nga tradicionalistët është pranuar si herezi dhe është refuzuar, kurse është pranuar ajo se Jezusi është bir i vërtetë i Zotit dhe se është zot i lindur nga Zoti. Sot 95 % e të krishterëve besojnë se Zoti është Ati i vërtetë i Jezusit, jo vetëm në aspektin shpirtëror, por edhe atë se që të dy janë bashkë qoftë në aspektin struktural, shpirtëror apo në atë esencial.

b. Jezusi dhe trupëzimi i tij (incarnatio)

Themeli i dytë i besimit është fakti i trupëzimit të Jezusit. Besohet se mesazhi i përhershëm dhe i pakrijuar i Zotit është trupëzuar dhe se Jezusi jeton në mesin tonë. Me një shprehje tjetër mund të thuhet se Mesazhi dhe Fjala janë shpallur në njerëzoren e Jezusit. Siç u shpreh edhe më herët, Jezusi, sipas krishterimit, nuk ka sjellë ndonjë libër, por vetëm se, shpalljes së Zotit i ka dhënë trup. Pra, vetë ai është shpallje e Zotit. Në Ungjillin e Gjonit, 1:1-2, thuhet: "*Dhe në fillim ishte Fjala dhe Fjala ishte pranë Perëndisë, dhe Fjala ishte Perëndi. Ajo (Fjala) ishte në fillim me Perëndinë*." Njëri prej dallimeve kryesore mes islamit dhe krishterimit është të kuptuarit dhe të komentuarit e ndryshëm të çështjes së lartpërmendur.

Të krishterët besojnë se, Jezusi me fuqinë e Zotit, ka lindur nga Maria Virgjëreshë, e cila vetveten ia ka premtuar Zotit. Vetëm se, nuk ka ndonjë mendim se Maria është gruaja e Zotit ose se ndonjë "*farë*" hyjnore është pllenuar tek Maria. Për të krishterët, "*Jezusi në sajë të fuqisë*

⁸ Michel, f. 56. (Shkrimtari është një profesor i teologjisë dhe për momentin ka një post të lartë në Vatikan).

⁹ Gjoni, I., 3; *Letër Dërguar Hebrenjve*, I., 2; *Letra e Apostullit Pal Drejtuar Kolosianëve*, 15-17.

¹⁰ Kur'ani, Ra'd, 16; Furkan, 2; A'raf, 111.

¹¹ Gjoni, V, 21, 27, 28-29. Vep. e cit., 73.

¹² Michel, f. 56.

së Zotit (Shpirtit të Shenjtë) ka rënë në uterus dha ka lindur nga Maria Virgjëreshë”.

“Jezusi, përveç mëkatit, në çdo aspekt është njeri i plotë, po në të njëjtën kohë është edhe me Fjalën e Zotit. Edhe njohuria dhe vetëdija e Jezusit u zgjerua, si në çdo njeri, në sajë të marrëdhënieve me njerëzit e tjerë dhe në sajë të përvojës së përfituar gjatë jetës”.

“Katolikët, bashkë me ortodoksët, besojnë se Maria tërë jetën e saj ka qenë Virgjëreshë. Për këtë është e pamundur që Jezusi të ketë vëlla ose motër në aspektin fizik, kurse shprehjes “vëlla”, që përmendet në Ungjill, i japin kuptimin e familjes së zgjeruar të Marias me Josefin. Kurse protestantët, të cilët dëshirojnë të pranojnë kuptimin real të fjalës familje, besojnë se Jezusi ka lindur nga Maria Virgjëreshë, krahas kësaj ata kanë bindjen se përveç Jezusit, Maria dhe Josefi kanë edhe fëmijë të tjerë.”¹³

c. Cilësitë e Jezusit

Të krishterët Jezusin e cilësojnë dhe i japin titullin bir i Zotit. Besojnë se Jezusi është i përhershëm dhe i pakrijuar. “Zoti tërë gjithësinë e ka krijuar në Jezu Krishtin, nëpërmjet të Jezu Krishtit dhe për Jezu Krishtin”.¹⁴ “Jezusi nuk është Ati, por atë e ka dërguar Ati...të dy janë persona të ndryshëm. Por deri në pafund janë bashkë...Ata nuk janë një për shkak të esencës së njëjtë, por tek të dy gjendet dashuria, dituria dhe forca e pafund, të cilat e kanë krijuar botën”.¹⁵

“Sipas besimit katolik, Jezusi është Zoti i vërtetë. Ai është Fjala dhe Biri i përhershëm i Atit të përhershëm. Ky pra, është Mesazhi që jep besimi i krishter. Ai është Zoti, mëshira dhe forca e të cilit mundëson ekzistencën e të gjitha krijesave dhe është Zoti i botërave, i mjaftueshëm për të gjithë...Fjala dhe Biri i përhershëm në dashurinë e përhershme, që përbëhet prej Njësisë së Trinitetit të Shenjtë, kanë dalur nga Ati. Biri është që në eternitet bir i vetëm i Atit...Si natyrë dhe si esencë Biri është një i vetëm. Edhe ai është Biri i vetëm i Zotit. Kisha bën të ditur se, Jezusi është bir i Zotit, jo për shkak të birësisë së Jezusit sikurse të tjerët, por për shkak të ngjashmërisë esenciale me Zotin. Jezusi nuk është njeri në të cilin jeton Zoti, por, Bir i vetëm dhe origjinal i Zotit. Kështu që origjinaliteti i Jezusit me të Zotit, i cili jeton deri në pafund, është i njëjtë”.¹⁶

Cilësia biri i njerëzisë, përdoret në librin e Danielit, për njeriun, i cili do të ketë autoritet gjykues në shtetin hyjnor dhe që Kohën e Fundit do të vijë prej qielli. Në të njëjtën kohë ky emër që shpreh shpresën për Krishtin, sipas të krishterëve i përshkruhet Jezusit dhe besohet se është realizuar në të. Jezusi, sikur që është Zot, është edhe njëri i përsosur:

“Është pamja e Zotit të padukshëm...ai si çdo njeri ka punuar me duart e tij. Ka menduar me mendje dhe ka përdorur vullnetin e lirë dhe ka dashuruar me zemër sikur njerëzit e tjerë. Atë e lindi Maria Virgjëreshë. Ai ishte një njeri si ne por nuk bëri mëkate... Ai kur u kryqëzua në kryq haptazi tregoi njerëzoren e tij. Edhe shpirtërisht edhe fizikisht pati shumë dhimbje. Atë e rrahën me këmba dhe e kryqëzuan. Ai me të vërtetë vdiq. Veshjen njerëzore që e veshi për ne nuk e nxorri asnjëherë. Shumë me rëndësi është ajo që Jezusi është njeri, sepse në të natyra njerëzore përcaktohet në mënyrë më të theksuar dhe kështu Ai bëhet shembull më i përsosur”.¹⁷

Vetëm se, “Jezusi nuk kishte një personalitet njerëzor. Këtu fjala person përdoret me plotkuptimin e fjalës për ekzistencë-krijesë të pavarur mendore”. “Jezusi nuk është ndonjë ekzistencë tjetër përveç se personi që është Bir i Zotit. Atë që dëshirojmë të themi është kjo: Jezusi nuk është i ndarë. Nuk ka ndonjë person njerëzor të quajtur me emrin Jezus, përveç Birit të përhershëm të Zotit. Jezusi është personi që është biri i Zotit prej eterniteti e deri në pafundësi”.¹⁸

¹³ Michel f. 57.

¹⁴ *Hristiyan İnancı*, (Türkiye Katolik Yayınları), Stamboll 1994, f. 49.

¹⁵ Vep. e cit., f. 73.

¹⁶ Vep. e cit., f. 73.

¹⁷ Vep. e cit., f. 71.

¹⁸ Vep. e cit., f. 75.

Zot, është njëra prej cilësive dhe titujve të dhënë Jezusit nga ana e të krishterëve. Te krishterët besojnë se ky autoritet dhe kjo kompetencë Atij i është dhënë nga ana e Zotit, në momentin kur ai ringjallet pas vdekjes. Ky titull simbolizon besimin krishterë se Jezusi është mjet i vetëm mes Zotit dhe njerëzve. Sidomos në letrat e Palit cilësia Zot, përmendet shpesh. Gjithashtu ajo shpreh besimin se Jezusi do të vijë përsëri, dhe Ditën e Llogarisë si Gjykatës do të ulet në anën e djathtë të Zotit.

Krisht- Hristos, është emri i dytë i Jezusit. Fjala ibranishte *Mesia*, në greqishte është *Hristos*. Besohet se Jezusi është njeriu i premtuar hebrenjve. Për këtë përdoret edhe emri "*Krisht*".

Sipas shprehjeve katolike:

"Jezu Krishti është njeri i vërtetë dhe Zot i vërtetë. Ai është fjalë hyjnore pafillim dhe pambarim. Ai është Biri i vetëm i Zotit, Ai që në eternitet ka dalur nga Ati. Është Zoti i ardhur-i lindur prej Zotit. Është i të njëjtës esencë me Atin".

"Ai ka ardhur nga parajsja dhe duke i mbrojtur cilësitë hyjnore është bërë njeri. Ai ka jetuar me njerëzit dhe atyre ua ka mësuar mënyrën e të jetuarit, jo me fjalë por me jetën e Tij. Ai është Shpëtimtari ynë që ka përjetuar dhimbje, ka vdekur dhe në mënyrë madhështore është ringjallur... Çdo gjë në qiell dhe në tokë, që duket dhe që nuk duket, fronet, udhëheqësitë dhe sovranitetet janë krijuar në Të. Çdo gjë është krijuar nëpërmjet Tij dhe për Të. Ai e mbanë gjithësinë. Ne ekzistojmë në saje të Tij".¹⁹

Islami (Kur'ani, Kehf, 51) dallon nga këto besime të krishterimit dhe pretendon se Allahu xh.sh. në krijim askënd nuk ka marrë për ndihmës dhe askënd nuk e mban pranë Tij.

Në krishterim fjala e Zotit, përdoret në kuptimin e vendosjes së fjalës së Zotit në Jezusin. Besohet se fjala hyjnore në Jezusin është shndërruar në trup, mish-eshtra, dhe se si çdo njeri është munduar të jetojë, të ushqehet, të gjendet në familje, vetëm se nuk ka pasur asnjë mëkat. Besohet se është poseduesi i vërtetë i cilësisë së pastërt.

"Ai gjatë jetës nuk ka bërë aspak mëkat. Pjetri ka shkruar se Ai nuk ka bërë mëkat, dhe në gojën e Tij asnjëherë nuk ka patur mashtrim. Pa dyshim kur të njohim Jezu Krishtin, kur të kuptojmë se Ai është Zot dhe Biri i Zotit, atëherë kuptojmë se nuk ka gabuar aspak, sepse personaliteti i Tij ka krenari hyjnore".

"Ungjilli bën të ditur se ka patur prej atyre që kanë dalur të devijojnë Jezu Krishtin. Por Ai gjithmonë ka qëndruar larg të keqes, Ai nuk posedonte ekzistencë trupore që ngjallë epushin nga brenda. Atë edhe Djalli e provokoi nga jashtë. Por zemra e Tij njerëzore gjithmonë i është përshtatur dëshirës së Atit".²⁰

Për Jezusin përdoren tituj dhe cilësi si rob i Zotit, Shpëtimtar, Bari i mirë, Rrugë, i Vërtetë, Jetë.

ç. Shpirti i Shenjtë

Krishterimi, bashkë me Zotin dhe Jezusin beson edhe në Shpirtin e Shenjtë, i cili përbën ekzistencën e tretë të hyjnisë. Është një person i njësisë së Trinitetit të Shenjtë, e cila përbën hyjninë. Misteri i njësisë së trinitetit, gjegjësisht termi për manifestimin e Zotit në tre persona, ende nuk është i qartësuar. Ky mister ka mbetur fshehtësi deri në periudhën e paraqitjes së Ungjillit. Gjatë festës së Pashkëve dhe pesëdhjetë ditë pas pashkëve në festën Pentakost, është përcaktuar se Shpirti i Shenjtë është një person hyjnor i veçantë.

"Kisha, siç kumton besimin në Zotin dhe Jezusin, po ashtu kumton edhe besimin në Shpirtin e Shenjtë. Ati dhe Biri njëri-tjetrin e dashurojnë me një dashuri të pafund. Kjo dashuri në ata të dy theksohet me një kuptim të plotë. Deri në pafundësi është e njëjtë dashuria te të dy. Kjo dashuri që buron prej Atit dhe Birit është një person, i cili është Shpirti i Shenjtë i pafillimtë dhe i pafund".²¹ Kisha Shpirtit të Shenjtë i lutet nga brendësia. Sidomos pesëdhjetë ditë pas festës së

¹⁹ Vep. e cit., f. 31 dhe në vazhdim.

²⁰ Vep. e cit., f. 77.

²¹ Vep. e cit., f. 118.

Pashkëve në festën Pentakost dhe në ritualin e përforcimit shihet qartë lidhshmëria me Shpirtin e Shenjtë. Ai është forcë që i jep jetë kishës. Njëpërmjet Shpirtit të Shenjtë dhuratat e Jezu Krishtit i dhurohen kishës. Kurse Shpirti i Shenjtë u vjen njerëzve me anë të pagëzimit dhe ata fillojnë të jetojnë në Shpirtin e Shenjtë. Kështu ai e shenjtëron njeriun. Edhe ndikimi në të tjerët bëhet me ndihmën e Shpirtit të Shenjtë. Shpirti i Shenjtë është ai që ua ka paraqitur të vërtetën njerëzve nëpër koncile të ndryshme. Detyra e Shpirtit të Shenjtë është theksuar edhe në Koncilin II të Vatikanit.²²

Shkrimtarët e shekujve të parë të krishterimit, që kanë shkruar tekste fetare, me kembëngulje kanë theksuar se kisha dhe Shpirti i Shenjtë nuk mund të ndahen. Ata thonë: *“Aty ku gjendet kisha aty gjendet edhe Shpirti i Shenjtë dhe aty ku është Shpirti i Zotit aty është edhe kisha”*. Edhe sot besohet se Shpirti i Shenjtë kishës i jep jetë dhe ia mundëson vazhdimin e ekzistencës.²³ Shpirti i Shenjtë cilësohet edhe si Shpirt hyjnor i Zotit edhe si Jezu Krishti.²⁴

Thuhet se kjo ekzistencë buron nga Jezusi dhe në disa raste besohet se është Zot, por në disa raste për ekzistencën hyjnore gjithashtu thuhet se është Forcë Hyjnore dhe quhet Shpirti i Shenjtë. Këtë term muslimanët e kuptojnë ndryshe nga të krishterët. Sipas muslimanëve Shpirti i Shenjtë është emri i njërit prej melekëve të mëdhenj, Xhibrilit. P.sh., emri i ekzistencës nga i cili Maria është sihariquar për Jezusin, sipas të krishterëve është Shpirti, kurse sipas muslimanëve është Xhibrili. Të krishterët besojnë se Shpirti i Shenjtë nuk është krijuar dhe se është njëra prej tre ekzistencave hyjnore. Ndërkaq muslimanët besojnë se Xhibrili është krijesë e Allahut xh.sh.

d. Triniteti

Triniteti askund nuk përmendet në Libër të Shenjtë. Ky term për herë të parë në histori është përdorur nga Theophilusi nga Antakia në vitin 1080. Megjithatë baza e termit triniteti gjendet në Dhjatën e Re dhe shprehja më e qartë për këtë në formulën e pagëzimit në Ungjillin e Mateut është: *Pagëzoni në emër të Atit, Birit dhe Shpirtit të Shenjtë!* Në krishterim është shumë vështirë që të thuhet diçka definitive për konceptin e besimit të Trinitetit. Në transmetimet historike është shënuar se tre ekzistencat hyjnore përbëhen prej tre personave, bashkimi në mes tyre është bashkim substancial. Mund të mendohet një lloj nëne e cila është me barrë dhe ka dy binjakë. Në dukje është një person, kurse në të vërtetë është sikur të jenë tre persona.

“Sipas Ungjillit, në Zotin që ka tre persona apo individë, të parit i thuhet At ose Ati Zot, të dytit Fjala, Fjalë Hyjnore ose Biri, kurse të tretit i thuhet Shpirti i Shenjtë; kështu që nuk thuhet as tre e as një-tre zotëra; por thuhet se në Zotin tek i cili ka tre persona, ose me një shprehje teknike ka tre elementë”.²⁵

Kohën e fundit për shkak të bindjes se disa kolegë janë larguar nga komentimet tradicionale dhe se Njësia e Zotit ka ra në hije bien në sy komentime të ndryshme për Trinitetin. Sipas kësaj, Zoti vetveten në Jezusin e ka paraqitur si Bir, kurse në kishë si dashuri dhe Shpirt. Ky një që tejkalon kufijtë e të të kuptuarit të njeriut, është manifestim në forma të ndryshme i inkarnacionit të ekzistencës së njëjtë. Këtë e quajnë edhe interpretim modern psikologjik. Vetëm se shumica e teologëve, shumica e popullit që besimin e tij e vazhdon në formën tradicionale beson në Zotin i cili nga shumica dërrmuese shprehet si “Ati Qiellor”.

dh. Maria

Të krishterët Marian e titullojnë me emrin “Nëna e Zotit” (*Theotokos*). Vetëm se asnjë krishter nuk pretendon se Maria është grua e Zotit. Asaj vetëm i jepet titulli “Nëna e Zotit”. Besohet se Maria me një dhunti të veçantë nga Zoti nuk ka bërë asnjë mëkat.

Shumë të krishterë, sidomos katolikët dhe ortodoksët vizitojnë vendet e shenjta që i përshkruhen Marias (si Efesi në Anadoll dhe Nasira në Palestinë). Në kishë vend të posaçëm

²² Vep. e cit., f. 122.

²³ Vep. e cit., f. 119.

²⁴ Xavier Jacob, *Sorabilir miyiz?*, Stamboll 1992, f. 13.

²⁵ Vep. e cit., f. 12.

kanë portetet e Marias respektivisht skulpturat e saj. Besimtarët për shpëtimin e tyre i kërkojnë që të ndërmjetësojë.

Besohet se Maria, me përfundimin e jetës në këtë botë është ngritur në qiell dhe jeton bashkë me të Birin. Vetë ajo me shpirt dhe me trup është ngritur në qiell. Në Dhiatën e Re nuk ka njohuri definitive për ngritjen e Marias në qiell. Ky besim bazohet në doktrinën e kishës katolike për shenjtërimin dhe nderimin e Marias.²⁶

e. Shpëtimi dhe udhëzimi

Të krishterët besojnë se Adami dhe Eva, me ngrënien e “pemës së ndaluar” në parajsë kanë bërë mëkat të përhershëm dhe se ky mëkat atyre dhe fëmijëve të tyre u ka sjellur vdekjen. Sidomos ata besojnë se mëkati trashëgohet edhe në gjeneratat e mëvonshme. Për shpëtimin e njerëzimit nga ky “mëkat i përhershëm”, Zoti në fillim shpalli Dhiatën e Vjetër. Vetëm se askush nuk ka mundë ta bartë këtë barrë, askush nuk ka mundur që ligjin ta praktikojë tërësisht dhe askush nuk ka mundur të shpëtojë nga ky mëkat.

Për këtë Zoti fjalën e Tij, që është e përhershme dhe hyjnore, e ka paraqitur dhe e ka shpallur në vetë Jezusin, “në pamjen e tij”. Jezusi tërë jetën e tij, njerëzimit i ka kumtuar urdhërat dhe dëshirat e Zotit dhe për shkak të keqkuptimit të njerëzve është dërguar në tryezën e ekzekutimit. Edhe Ai për respektin absolut ndaj Zotit, për shlyerjen e mëkateve të të gjithë njerëzve në të kaluar dhe në të ardhmen e ka flijuar veten. Fshehtësia e Zotit se, pse për shpëtimin e njerëzve nga mëkati ka bërë dhe ka realizuar një plan të tillë, është e pakuptueshme, vetëm se Zoti këtë rrugë e ka zgjedhur me dëshirën e lirë të Tij. Me këtë sakrificë të shlyerjes së mëkatis, është deroguar, gjegjësisht është ngritur i tërë ligjit hebraik dhe mëkati i përhershëm.

Për këtë ata që besojnë në Jezusin, do ta arrijnë shpëtimin vetëm me besimin dhe dashurinë e tyre, e jo me ndonjë varësi ndaj çdo lloj sjelljeje dhe parimi ligjor.

Të krishterët besojnë se Jezusi, i cili është kryqëzuar dhe ka vdekur, është ringjallur përsëri me një dhunti të Zotit. Zoti me këtë ringjallje ka miratuar misionin e Jezusit, veprën dhe mënyrën e të jetuarit të tij. Vdekja dhe ringjallja e Jezusit janë një fitore ndaj mëkatis dhe vdekjes. Ky mashtrim që zgjatet deri në vdekje, duke e mundur vdekjen ka hapur rrugën e ngritjes pas vdekjes.

Për këtë në shtëpitë dhe shkollat e të krishterëve shihen kryqe që bartin trupin e Jezu Krishtit. Kryqi për të gjithë të krishterët është simbol i besimit.

Vdekja e Jezusit llogaritet si një fillim i një periudhe të re, gjegjësisht bindje për një marrëveshjeje të re (Dhiata e Re) jo vetëm mes hebrejve dhe Zotit por mes tërë njerëzimit dhe Zotit.

ë. Besimet e tjera

Është më se e natyrshme që muslimanët, duke u mundur që të mësojnë dhe kuptojnë sistemin e besimit të krishterë, në themelet e besimit të tyre, të kërkojnë përgjigje për çështjet paralele. Sado që çështjet e kapitujve në lidhje me besimin që do t'i diskutojmë nuk përmenden në librat e katekizmit krishter, ata luajnë rol në eliminimin e zbrazëtisë për të cilën ekziston kureshtja.

Bota e ardhshme

Sipas besimit krishter, pas kthimit të Jezu Krishtit dhe pas themelimit të shtetit hyjnor do të fillojë sundimi i Krishtit dhe në fund të periudhës që do të zgjat 1000 vjet, të gjithë njerëzit prej Adamit e këndeje do të ringjallen dhe do të fillojë një ditë e gjykimit nën sundimin e Jezusit. Çdokush do të japë llogari për sjelljet dhe besimin e tij. Të krishterët mëkatarë në bazë të

²⁶ Vep. e cit., f. 172.

mëkatit të tyre do të dënohen me dënime të përkohshme dhe duke iu nënshtruar procesit të pastrimit, dëlirësisë, do të shpëtojnë prej mëkateve.²⁷

Pas kësaj të krishterët do të merren në parajsën e përgatitur dhe do të gëzohen me shpërblimin e tyre të përhershëm. Ndërsa jo të krishterët (idhujtarët, muslimanët etj.) sipas disave, sikur fati i disa kafshëve që kanë jetuar më herët, për të mos u ringjallur më kurrë do të shndërrohen në dhé, kurse sipas disave, do të dënohen në ferrin e përhershëm.²⁸

Engjëjt, satanët dhe xhinnët/demonët

Edhe pse çështja e engjëjve për katolikët dhe ortodoksët është problem besimi, për protestantët nuk është e tillë. Ka një afërsi në besimin islam mes engjëjve dhe shejtanit. Edhe sipas krishterimit engjëjt janë shpirt pa trup i furnizuar nga ana e Zotit me kuptim dhe vullnet të lirë, që absolutisht i praktikojnë urdhërat e Zotit. Ata janë ekzistenca mbi kohë dhe mbi vend. Ndërkaq satani dhe xhinni (demoni), janë shpirtëra të këqinj të shkëputur nga Zoti, me të cilët zoti është i zemëruar, këto mund të quhen edhe engjëjt rebelues; për këtë çështje, mes besimit krishterë në engjëjt dhe besimit islam në xhinnët shihet një paralelizëm. Në islam melekët janë krijesa që e respektojnë Zotin plotësisht dhe nuk kanë dëshira dhe iniciativë të tyre. Ata në esencë janë të krijuara prej dritës. Ndërkaq në krishterim nuk diskutohet për esencën e tyre, por, vetëm se, ato kanë aftësinë e zgjedhjes së respektit apo të rebelimit ndaj Zotit.

Profetët dhe librat e shenjtë

Mendimi për profetët në krishterim dallon nga ai i islamit. Krishterimi të gjithë profetët në Dhiatën e Vjetër i pranon. Sidomos për shkrimtarët e Dhiatës së Re dhe për apostujt përdoret termi profet, punët dhe veprimet e tyre vlerësohen si një lloj profecie.

Muhamedin, profetin e fundit, e shohin si një njeri të ditur të popullit arab, kurse anën shpirtërore të tij nuk e pranojnë. Edhe pse në vendimet e Koncilit II të Vatikanit bien në sy disa zbutje ndaj islamit dhe shprehet se në islam gjenden disa shkëndija të realitetit të posaçëm të fesë së Abrahamit, Kur'ani dhe lidhjet e Muhamedit me shpalljen nuk pranohen. Profetët dhe librat e shenjtë janë të përkufizuar me Dhiatën e Vjetër dhe të Re. Dallimet dhe kontradiktat mes Dhiatës së Vjetër dhe Dhiatës së Re komentohen në bazë të Dhiatës së Re.

Siç u tha më lart, mes ungjijve, letrave dhe librave që i përmban Dhiata e Re dhe ungjijve që i lajmëron Kur'ani nuk ka asnjë lidhje. Të krishterët nuk pranojnë asnjë ungjill të konceptuar nga ana e muslimanëve. Sipas tyre fjala e Zotit nuk është e shndërruar në shkrim dhe libër por në mish dhe eshtra. Ai është Jezusi. Ndërsa shkrimet në Dhiatën e Re janë përkujtime që reflektojnë Jezusin dhe ngjarjet në kohën e tij dhe që janë të shkruara me shpalljen dhe inspirimin e apostujve dhe nxënësve të tjerë. Këto janë komentime. Shkurt thënë, Inxhili për të cilin Kur'ani thotë se i është zbritur Isait, në botë nuk ekziston. Njohuritë në konceptet e muslimanëve janë gabime që burojnë nga mosnjohja e mjaftueshme e të krishterëve të sotëm. Isai/Jezusi dhe inxhilët/ungjijtë për muslimanët janë pjesë e besimit të tyre. Ato, gjithashtu, manifestojnë mendimet dhe besimet e hebreo-krishterëve (ebionitëve), që është njëri prej fraksioneve krishtere dhe që sot nuk ka simpatizues.

8. Sacramentum-Misteret e kishës

Të krishterët besojnë se, Jezusi i ringjallur pas vdekjes jeton bashkë me komunitetin, sikurse ka jetuar para vdekjes, ashtu vazhdon të jetojë bashkë me ta. Adhurimi, shërbimi, ngopja e të uriturve, falja, vuajtja dhe vdekja e tij vazhdojnë pandërprerë. Këto aksione të padukshme të Jezusit në ceremonitë të sakramenteve të kishës bëhen të dukshme. Me fjalë të tjera, një i krishterë beson se me pjesëmarrjen në këto ceremoni, ai shpirtërisht është bashkë dhe jeton me Jezusin

²⁷ P. Oskar Simmel, R. Stahlin, *Christliche Religio*, Frankfurt 1964, f. 77-78.

²⁸ Kur'ani duke treguar të kundërtën thekson: "Ata thanë: Neve nuk do të na kapë zjarri vetëm për disa ditë të numëruara! Thuaj: A mos keni marrë prej Allahut ndonjë premtim..." (Bakara, 80).

e ringjallur.²⁹

Për të krishterët mistere kryesore janë pagëzimi (baptizmi) dhe kungimi (euharistia). Si shtesë përveç këtyre dy mistereve ortodoksët dhe katolikët pranojnë edhe pesë mistere të tjera. Këto janë: mirosja, martesja, misteri i priftërve, pendimi (pajtimi) dhe vajimi i shenjtë. Shumica e protestantëve, edhe pse i pranojnë sakramentet e pagëzimit dhe kungimit, sakramenteve të tjera nuk u japin të njëjtën vlerë. Kurse në disa kisha protestante si *kuakerët* dhe *ushtria e shpëtimit*, nuk kanë besim në sakramente. Misteret as pjesërisht nuk mund të krahasohen me farzet në islam.

a. Pagëzimi

Është sakramenti i parë dhe është kushti themelor për pranimin e sakramenteve të tjera. Hyrja në krishterim bëhet me këtë veprim. Me këtë njeriu llogaritet se e ka pranuar besimin dhe adhurimin e krishterë. Kjo bëhet vetëm njëherë. Ceremonia e pagëzimit është si një lloj abdesti i madh (gusli) në islam. Me këtë besohet se njeriut i cili pranon fenë e re, i janë falur mëkatet dhe se është i shpëtuar nga ato. Disa kisha, në kokën e njeriut që pagëzohet stërpikin ujë. Në përgjithësi pagëzimi bëhet gjatë Festës së Pashkëve.

b. Mirosja

Kjo përbën pjesën e dytë të ritualit të hyrjes në krishterim. Besohet se me këtë besimtarit të ri i dhurohet forca e Shpirtit të Shenjtë. Ai thirret, që si një i krishterë i pjekur, t'i realizojë të gjitha përgjegjësitë që i ka marrë mbi vete. Nëse njeriu që pendohet në kishë është i pjekur, rituali i pagëzimit dhe i mirosjes bëhen në një moment në dy pjesë. Nëse është fëmijë i vogël, kur të rritet, mirosja bëhet në moshën 13-16 vjeçare. Peshkopi ose murgu, duke e lyer kokën e kandidatit me vaj thotë: *“Le të të simbolizojë ty Shpirti i Shenjtë që është dhuratë e Zotit. Zoti le të jetë bashkë me ty.”*

c. Martesa

Zakonisht realizohet gjatë ceremonisë *missa* (komunion). Për çiftet e rinj bëhet lutje speciale dhe e përgjithshme. Dy të rinjtë që do të martohen qëndrojnë përpara altarit dhe pranë tyre gjenden edhe dy dëshmitarë. Murgu mund të mbajë një ligjeratë për rëndësinë dhe seriozitetin e kurorëzimit. Ata që do të martohen pyeten se, vendimet për martesë i kanë marrë të lirë apo jo. Nëse merr përgjigje pozitive e vë kurorën, lexohen lutje dhe në fund çifti i ri dhe dëshmitarët e nënshkruajnë fletoren e martesës.

Martesa, sipas krishterimit, është një pjesë e jetës e cila simbolizon dashurinë e Zotit ndaj njerëzimit. Është një bashkim i dashurisë së dy personave, të cilët me singëritet dhe ndjenjë pozitive reciproke, i kanë dhënë fjalën njëri-tjetrit për përgatitjen e terrenit për rritjen e fëmijëve që do t'i lindin në të ardhmen në besimin krishter. Bashkëshortëve deri sa të jenë në jetë, nuk u lejohet të ndahen dhe të rimartohen, sidomos në katolicizëm.

ç. Misteri i priftërinjve

Individi, nëpërmjet këtij rituali jetën e tij ia premtos shoqërisë krishtere. Këto janë: Shenjtërimi i murgut, i peshkopit dhe i dhiakut. Kurse Papati dhe Patrikana janë detyra speciale të kishës. Nuk kanë një kuptim misterik.³⁰ Njeriu i shenjtëruar llogaritet se ka dalë nga laicizmi dhe ka kaluar në klasën e murgërisë.

²⁹ Michel, f. 88.

³⁰ Michell, f. 92.

d. Pendimi

Të krishterët besojnë se kur të pendohen për shkak të mëkateve, Zoti ata do t'i falë. Atëherë i drejtohen ritualit të pendimit (rëfimit të mëkateve). Ky ritual gjatë historisë është realizuar në forma të ndryshme. Në disa raste bëhet me rëfim special të mëkateve, kurse në disa raste në mënyrë të organizuar.

Pranimi i priftit si ndërmjetës në ceremoni mbështetet në shprehjen e Ungjillit të Gjonit, (XX, 23), “*Atij që ia falni mëkatet, Perëndia ia ka falur, e kujt nuk ia falni Perëndia nuk ia ka falur*”. Gjegjësisht prifti në ceremoni llogaritet si i obliguar dhe i autorizuar nga ana e Jezusit. Besohet se me pranimin e mëkatit të individit nga prifti, mëkati është i falur edhe nga Zoti.

dh. Vajimi i shenjtë

Të krishterët besojnë se Zoti, Jezusin e ka dërguar për shërimin e sëmundjeve ose për përgatitjen e tyre për vdekje. Mendojnë se Jezusi ka qëndruar pranë tyre në momentin e sëmundjeve të rënda dhe vdekjes. Me këtë ai nuk i ka lënë ata që të ndjehen të vetmuar. Vajimi i të sëmurëve është bërë ose individualisht ose në mënyrë të përbashkët. Nëse bëhet në mënyrë të përbashkët, të sëmurët bashkë me grupin e njerëzve tubohen në kishë, pas një lutjeje të shkurtër lexohen pjesë nga Ungjilli, kurse murgu me një predikim shpjegon kuptimin e kësaj ceremonie. Gjatë ceremonisë bëhen lutje. Nëse ceremonia bëhet individualisht, atëherë ajo bëhet e shkurtër, kurse balli i të sëmurit dhe duart e tij lyhen me vaj.³¹

e. Kungimi (eucharistia)

Është prej themeleve të adhurimit dhe besimit krishter. “*eucharistia*” do të thotë të *falënderosh*. Kjo ceremoni është përsëritje e darkës së fundit, të cilën Jezusi para vdekjes e ka ngrënë me dishepujt e tij. Besohet se në këtë ritual me verën dhe bukën, të cilat simbolizojnë gjakun dhe mishin e Jezusit, trupi i Jezusit është bashkuar me trupin e dishepujve të tij. Besohet se vera dhe buka që përdoren në ceremoni janë *gjaku* dhe *mishi* i Jezusit. Katolikët këtë ritual e përsërisin çdo ditë, kurse ortodoksët e praktikojnë në ditën e diel dhe në ditët e festave. Ndërkaq për protestantët është e mjaftueshme që kjo të festohet një herë në muaj ose katër herë në vit.³²

9. Adhurimet

Si në çdo fe, ashtu edhe në krishterim ka disa rituale në bazë të fraksioneve dhe shteteve të ndryshme.

a. Ceremonia e kungimit (missa)

Është njëri nga adhurimet më me rëndësi dhe më të përhapur. Përbëhet prej dy pjesëve kryesore. Në pjesën e parë predikohet edhe pastaj lexohen pjesë nga libri i shenjtë dhe bashkë me këta bëhen shpjegime në lidhje me aktualitetin. Pjesa e dytë është pjesa e ceremonisë. Murgu, sipas domethënies së ditës, vishet me tesha me ngjyra të ndryshme. Për shembull, për Krishtlindje (Noel) dhe Pashkë vishet me të bardha, në ceremonitë normale të dielat vishet me të gjelbërta, kurse në ceremonitë për të vdekurit me të zeza. Në ceremoni këndohen këngë fetare, kryqëzohen dhe bëhet lutje dhe pendim. Nga prifti i cili qëndron pranë altarit, vera dhe buka shenjtërohet për Zotin. Lexohen këngë fetare dhe lutje falënderimi. Buka dhe vera shenjtërohen me lutje. Në disa lutje dhe këngë fetare merr pjesë komuniteti. Buka dhe vera e shenjtëruar i ndahet popullit. Rituali përfundon me lutjen.

³¹ Jacob, *Hristiyan Kiliseleri ve İbadet Yerleri*, f. 35.

³² Michel, f. 94; Për më tepër shih, *Hristiyan İnançları*, f. 291-377.

b. Kryqi

Kryqëzimi është një lloj lutje më e thjeshtë dhe më e përhapur. Besimtari katolik së pari dorën e djathtë e çon në ballë, pastaj në kraharor, pastaj në shpatullën e djathtë dhe më në fund në shpatullën e majtë. Duke e bërë këtë thotë: *“Me emrin e Atit, Birit, dhe Shpirtit të Shenjtë. Amen!”*. Rregulli i mënyrës së realizimit të simbolit të kryqit ndryshon sipas fraksioneve.

c. Lutja e Zotit (Jezusit)

Edhe kjo është njëra nga lutjet më të përhapura. Kjo gjithashtu, ka rëndësinë, përafërsisht, të sures Fatiha në Kur’an. Përmbajtja është kjo:

“Ati ynë në qiell, t’u lartësoftë emri, ardhhtë sundimi Yt, si në qiell ashtu edhe në tokë, dëshira jote u realizoftë. Ushqimin tonë të përditshëm falna edhe sot. Sikur që i falim ata që na bëjnë keq, edhe Ti na i fal mëkatet tona. Neve na mbro nga mëkatet dhe na shpëto nga të këqijta!”³³

ç. Lutjet e tjera

Lutjet e mëngjesit dhe të mbrëmjes janë lutje që bëhen para dhe pas ushqimit, të cilat llogariten si lutje falenderimi etj. Është më e pranueshme që lutjet ditore të bëhen në kishë. Koha e adhurimit caktohet në bazë të gjendjes dhe atmosferës së komunitetit. Lexohen pjesë nga Libri i Shenjtë dhe këngë fetare. Adhurimi dhe lutjet javore të së dielës zënë një vend të rëndësishëm në jetën e të krishterëve. Kujdes të veçantë i kushtojnë edhe pastërtisë. Sipas katolikëve pjesëmarrja në këtë adhurim është e domosdoshme. Edhe lutja dhe adhurimet vjetore bëhen në ditët e festave dhe ditët e shenjta.

10. Ditët e festave

Të krishterët gjatë vitit kanë shumë ditë festive dhe ditë të shenjta, të cilat ndahen në tre grupe: krishtlindjet (noel), periudha e festës së Pashkëve dhe ditët e diela. Para krishtlindjes dhe festës së Pashkëve ka nga një periudhë parapërgatitore. Kjo periudhë vazhdon edhe para ditëve të festave.

a. Koha e krishtlindjes (Noel)

Kalendari fetar nuk i përshtatet kalendarit diellor që përdoret në punët ditore. Viti fetar fillon të dielën e katërt para festës së krishtlindjes. Në këtë ditë të diel, fillon faza përgatitore për festën e Pashkëve, e quajtur dita e vogël apo e diela e krishtlindjes, ose pritja (gjermanisht Advent, frengjisht Avent). Kjo fazë përfshin katër të diela. Në këtë periudhë të krishterët veten e tyre e përgatisin për festën e krishtlindjes, që është dita e lindjes së Jezu Krishtit. Mbajnë dietë, agjërojnë, më tepër u përkushtohen lutjeve dhe adhurimit. Krishtlindja festohet më 25 dhjetor, kurse në kishën ortodokse festohet më 6 janar. Forma e festimit dallon sipas kishave dhe rajoneve. Sipas transmetimit, për përkujtimin e Jezusit, i cili ka lindur në ahur dhe është vendosur në grazhd, bëhen disa figura të ahurit dhe të grazhdit, të foshnjës Jezus, të Marias dhe Josefit, të kaut, të gomarit dhe të disa deleve dhe të disa qengjave. Shtohen edhe statujat e astrologëve të urtë të ardhur nga lindja më 6 janar. Si stoli, që në shek. XVI dhe XVII, është filluar të përdoret edhe druri i pishës. Tradita e pishës së krishtlindjes nga Gjermania është përhapur edhe në shumë shtete. Për shkak të festës edhe fëmijëve u shpërndahen dhurata speciale. E diela që pason pas krishtlindjes i dedikohet familjes. Në ditën e diel, më 6 janar ose mes 2-8 janarit, përkujtohet ardhja e astrologëve nga lindja dhe kjo quhet festa epifania. Dita e diel që pason pas kësaj feste është festa e pagëzimit të Jezu Krishtit. Kështu edhe përfundon periudha e krishtlindjes dhe fillojnë të dielat normale.

³³ Jacob, *Hıristiyan Kiliseleri ve İbadet Yerleri*, f. 15.

b. Periudha e pashkëve

Kjo periudhë fillon të mërkurën e hirit dhe përfundon me festën Pentakost. Këto ditë nuk kanë datë të caktuar. Llogariten sipas datës së festës së Pashkëve. Pashkët në kishën katolike festohen të dielën e parë pas të hënës së parë të plotë. Mund të rastisë, në një ditë mes 22 marsit dhe 25 Prillit. E mërkura e hirit është fillimi i periudhës së agjërimit të madh, e cila është përgatitje për festën e Pashkëve. E mërkura e hirit rastis ditën e mërkurë të javës së shtatë pas Pashkëve. Kjo është përkujtim i dhimbjeve dhe 40 ditë me radhë agjërimit të Jezusit, pasi ai para se të fillojë misionin e tij është tërhequr në shkretëtirë. Ditën e parë të kësaj faze të agjërimit, gjatë ceremonisë së kungimit hiri i shenjtë përzihet dhe hidhet në ballin ose në kokën e besimtarëve. Kjo shpreh dhimbjen dhe zemërimin. Në këtë fazë në Mesjetë janë praktikuar rregulla të ashpra agjërimi. Ndërkaq sot, në qytetet e mëdha në ditët para të Mërkurës së Hirit organizohen zbavitje dhe veprimtari të ndryshme. Në Mesjetë para agjërimit kishte zbavitje, pastaj deri në Festën e Pashkëve nuk haheshte ushqime me mish. Gostia ishte ushqimi i fundit me mish dhe për këtë quhej “Carne Vale”, që do të thotë “lamtumirë mish”. Sot kjo traditë është shndërruar në zbavitje marramendëse që nuk kanë të bëjnë me fenë.³⁴ Javës së para Festës së Pashkëve i thuhet java e shenjtë ose java e madhe. Të enjten, të premten, të shtunën dhe të dielën bëhen rituale speciale. Festa e Pashkëve festohet për përkujtimin e ringjalljes së Jezu Krishtit. 40 ditë pas kësaj festohet festa e ngritjes së Jezusit, me bindjen se Jezusi është ngritur në qiell. Nëse dita e 40-të nuk bie të dielën, atëherë përsëri kjo veprimtari lihet për të dielën. 50 ditë pas Pashkëve, për përkujtimin e zbritjes së Shpirtit të Shenjtë apostujve të tubuar në Jerusalem, festohet festa Pentokost.

c. Festimi i ditës së diel

Ditët e diela të rëndomta të vitit nuk kanë ndonjë specifikë. Vetëm se festat si triniteti, kungimi, mbretëria e Jezu Krishtit, festohen me një kujdes pak si më të veçantë. Përveç këtyre ka edhe festa të shenjtoreve, të cilat dallojnë sipas kishës së shteteve. Numri i tyre është i madh. Kishat për këtë përgatisin kalendare të posaçme.

11. Kisha dhe pjesët e saj

Fjala *kishë* rrjedh prej fjalës greke “ekklessia”, që ka kuptimin “*me tubuar*” dhe “*tubim*”. Sipas kësaj, fjala kishë ka kuptimin “*tubimi i komunitetit kishtar*”. Vetëm se, përveç kuptimit si ndërtesë dhe si vend, ajo ka një kuptim edhe më të rëndësishëm, e që është komunitet, shoqëri krishtere. Me fjalë të tjera ajo përdoret edhe në kuptimin “fraksion”. Në këtu do të përqendrohemi në kuptimin e parë të saj, gjegjësisht në kuptimin e ndërtesës së shenjtë.

Vendet e adhurimit krishter janë të madhësive të ndryshme, mund të jenë të mëdha ose të vogla, a mund të jenë edhe të stileve të ndryshme arkitekturale. Kishave të vogla u thuhet “shapel”, kurse të mëdhave “katedrale”. Edhe stili arkitektural ndryshon sipas fraksioneve. Për shembull, kishat ortodokse në përgjithësi janë me kupolë, kurse në perëndim janë në stilin gotik, barok etj. Ajo që ato i dallon nga kishat tjera është se ato pranë tyre kanë një apo më shumë kulla këmbanash. Këto kulla tregojnë vendin e kishës dhe me tingujt e këmbanave të tyre shpallin orën e ritualit fetar. Kishat e fshatrave në përgjithësi i përngajnë një korridor apo një saloni të madh dhe nuk kanë ndonjë stil arkitektural. Kishat e mëdha reflektojnë specifikat e rajonit dhe të periudhës kur janë ndërtuar. Para derës kryesore hyrëse të kishave të mëdha gjendet një hangar ose një strehë. Këto hangare janë të stolisura me statuja të shenjtoreve dhe me statuja ose shkrime nga Ungjilli që shprehin jetën e Jezusit.

Dy anët e salonit, me të cilat ballafaqohesh me të hyrë në kishë, janë të mbushura me karrige. Korridori mbaron para se të arrihet përballë salonit. Kësaj zbrazëtie i thuhet vendi i korit. Vendit ku gjendet korridori i thuhet trup. Pjesa e salonit, përgjithësisht, ndahet me tre kolona shtyllash. Kurse në pjesën hyrëse, në të dy anët, në mur ose në rreshtat e parë apo në njërin prej rreshtave gjendet varur nga një enë e shenjtëruar për ujë. Në këto enë gjendet ujë i

³⁴ Vep. e cit., f. 24.

shenjtëruar që kuptohet prej emrave të tyre, kurse besimtarët që hyjnë në kishë i lagin gishtat e dorës së djathtë, pastaj me këtë dorë bëjnë shenjën e kryqit. Me këtë ai tregon se adhurimi është kryer dhe se ai ka dalur përpara Zotit. Më tutje, afër murit ose në skaj shihen dy qeli për faljen e mëkateve. Sidomos në një anë të pjesës hyrëse gjendet tinari pagëzues ose dhoma e pagëzimit. Muri përballë hyrjes, gjegjësisht pjesa e përparme e salonit drejt brendisë merr një formë të dhomës me lakime. Kësaj pjese i thuhet “apsis, altar”. Ortodoksët kësaj pjese i thonë “ikonostas”. Në krye të kësaj pjese, përpara murit, gjendet edhe një altar i madh dhe i zbukuruar. Në murin pas altarit gjenden një kryq i madh dhe një statujë ose një grup fotografish. Në mesin e këtij altari kryesor, nën statujë apo nën kryq, gjendet dollapi, i cili i ngjanë një dollapi të vogël, ku qëndrojnë buka dhe vera e shenjtë. Ai përgjithësisht është i mbuluar me një stof të bukur. Në disa kisha, ky dollap mbrojtës, fshihet në murin e anës së djathtë të korit.

Në dy pjesët e salonit, duke vazhduar drejt apsisit, ka katërmbëdhjetë tabela të varura në mur. Zakonisht ato shprehin dhembjet e Jezusit. Pjesës ku gjenden këto tabela i thuhet “*rruga e kryqit*”. Të krishterët fetarë ndalen para çdo tabele, mendojnë për figurat dhe luten. E ndjekin rrugën e kryqit dhe e plotësojnë atë. Sidomos para pashkëve, në kohën e agjërimit, kanë shumë përparësi.

Altari, është element shumë i rëndësishëm i kishës. Ai gjendet në pjesën e korit të kishës, në pjesën ku mund të shihet lehtë nga çdo anë e kishës. Altarët në kishat e vjetra kanë qenë të thjeshtë, kurse në periudhat e mëvonshme janë bërë më madhështorë. Zakonisht mbi ta gjenden dy qirinj, të cilat ndizen gjatë ceremonisë së kungimit (*missa*) dhe ceremonive të tjera. Altari gjithmonë është i mbuluar me mbulesë të bardhë.

Kryqi, i cili simbolizon vdekjen e Jezusit dhe shpëtimin e njeriut nga mëkati i përhershëm, është dylojesh. I pari, Jezusin e paraqet të varur, gjë që paraqitet te katolikët dhe te ortodoksët. Në të dytin, nuk ka statujë dhe shembëlltyrë të Jezusit. Simboli përbëhet vetëm prej katër krahëve lakuriq. Edhe kryqi i protestantëve është i njëjtë. Së pari mbi kryq gjendet një tabelë e vogël dhe shkronjat INRI, kuptimi i të cilave është “*Jezusi nga Nasira, Mbreti i hebrenjve*”, gjegjësisht janë shkronjat e para të shprehjes latine “*Iesus Nazarenus Rex Indaeorum*”. Sipas formës ndryshojnë edhe emrat e tij. Për shembull, kryqi Antonius është në formë të T-së së madhe, gjegjësisht nuk ka krahë të epërm. Kryqi andreas është me katër krahë të kryqëzuar, gjegjësisht është në formë të X-it. Kurse kryqi grek të katër krahët i ka në formë të +-it. Kryqi rus ka tre krahë horizontal kurse krahun e mesëm e ka më të gjatë.³⁵

12. Hierarkia e kishës

Kisha e parë krishtere përbëhej prej komuniteteve të ndryshme të lidhura vëllazërisht njëra me tjetrën. Qysh në periudhën e paraqitjes së ungjijve (50-150) shihen disa ndarje profesionale si *apostull*, *mësues*, *kryetar komuniteti* (peshkop) dhe *ndihmësit e tyre* (dhiakët). Ende nuk kishin një organizatë stabile, detyra dhe rregulla të përkufizuara. Kisha vetveten e shihte si vazhdim i trupit, i ekzistencës së Krishtit nën udhëheqjen e Shpirtit të Shenjtë. Por, ishte e nevojshme të caktohet se, Shpirti i Shenjtë ku dhe kur dhe në cilin individ gjendet. Kurse ky përcaktues ishte vetë kisha. Kurse ndarja e detyrës është bërë në fund të shek. I në Romë. Posti peshkop, në fillim ishte posti për mbrojtjen e kishës. Më pastaj e mori edhe udhëheqjen e komunitetit. Zëvendësit e saj ishin priftërinjtë, të cilët udhëhiqnin kishën. Peshkopi mund t'i thërriste të gjithë priftërinjtë e tjerë dhe t'u jepte poste. Të gjitha detyrat si pagëzimi, falja e mëkateve, udhëheqja në adhurim, pranimi në komunitet dhe nxjerrja nga komuniteti (ekskomunikimi) ishin nën udhëheqjen e tij. Kështu u hodhën themelet e para të një kisha të organizuar autoritative. Rajonet e priftërinjve të udhëhequra nga murgjit, i hasim në shek. IV. Ndërsa pozita e dhiakut ekzistonte që në kohën e apostujve, e cila në fillim haset si shërbim në përkujdesjen ndaj të sëmurëve dhe në ceremoninë e komunionit. Përafërsisht pas viteve 250 kryedhiaku rastiset edhe në poste të tjera nëpër kisha të vogla, si ndjekës të së parës. Këto së pari janë praktikuar në Romë. Ndalesa për martesën e peshkopëve dhe të priftërinjve ekzistonte si një rregull i vjetër. Vetëm se, edhe pse në fillim ndokush bëhej peshkop ose prift, jetën e tij familjare si i martuar kishte mundësi që ta

³⁵ Vep. e cit., f. 16 dhe në vazhdim.

vazhdojë. Ndalesa e martesës për së pari herë u soll në Koncilin e II të Lateranit (1139). Punëtorët e kishës, qysh në shek. V, si shenjë e detyrës që kryenin, filluan të qethin majen e kokës në formë të rumbullakët, të cilës i thonin “*tonsur*”.

Ndarja definitive mes priftërinjve dhe komunitetit lindi në vitin 95. Me zhvillimin e doktrinës së suksesionit në kishë, kjo ndarje u përforcua më shumë.³⁶ Sepse për shërbime në kishë Jezusi caktoi apostujt, kurse apostujt caktuan peshkopët dhe dhiakët. Pra, çdo nëpunës ishte i dërguar dhe zëvendës i Jezusit, Kështu peshkopët bëheshin posedues të të tre kompetencave të apostollisë dhe të priftërisë. Kompetenca për mbrojtjen e fesë dhe të komunitetit u jepej peshkopëve. Edhe kompetenca e caktimit të nëpunësve u lihej atyre. Shpërblimi i Shpirtit të Shenjtë, për të cilin besohet se gjendet në ta, vinte nga shenjtërimi që i bëhej postit. Ky shpërblim vazhdonte tërë jetën dhe nuk zhdukej asnjëherë. Për këtë arsye, sipas katolikëve, një klerik asnjëherë nuk mund të hiqet prej detyrës së tij. Kjo doktrinë është vërtetuar, përforcuar dhe është zhvilluar nga etërit e kishës. Kjo është edhe forma e lindjes së një kisha të organizuar.

Që në shek. II, me një vetëdije bashkimi, në kishë mbahen tubime peshkopësh për shqyrtimin e çështjeve gjenerale. Që nga viti 250 haset në koncile rajonale të përsëritura, në të cilat kanë marrë pjesë të gjithë peshkopët e rajonit në perandori. Koncili mbahej në mitropolinë e rajonit. Peshkopi i mitropolisë bëhej mitropolit dhe ishte udhëheqës juridik i peshkopëve të rajonit. Kisha, e cila udhëhiqej nga grupi i peshkopëve, pretendonte se gjatë kohës ka qenë burim i vetëm i shenjtë. Për këtë kisha u bë organizatë bashkuese dhe lidhëse e popujve të ndryshëm të Romës antike, në një komunitet të vetëm.

Papati

Njëra prej temave më diskutabile mes fraksioneve krishtere është koha e njohjes së autoritetit të peshkopit të Romës mbi peshkopatat e tjera në perandori. Viktori (190-191), peshkopi i Romës, për shkak të ndarjes së Kishës së Anadollit nga ajo e Romës, në lidhje me çështjen e datës së festës së madhe të Pashkëve, iu kërcënua asaj se do ta përjashtojë nga kisha.

Por, sipas katolikëve, fillimi i peshkopit të Romës, gjegjësisht autoriteti i Papës, shkon shumë më herët dhe bashkangjitet me themelimin e parë të kishës. Kurse Jezu Krishti për atë që do të ishte pasues i tij, sipas asaj që shprehet në Ungjillin e Mateut, me fjalët “*Ti je guri mbi të cilin do të themeloh kishën time*”, sinjalizon Pjetrin. Kjo fjalë është shkruar me tabela të arta në kupolën e brendshme të kishës së Pjetrit në Romë dhe kinse asaj ia ka dhënë udhëheqjen dhe autoritetin absolut të kishave. Kurse ebionitët, të cilët më vonë janë fajësuar me herezi, mohojnë Pjetrin si pasues dhe thonë se pasues i Jezusit është Jakobi, kurse Pjetri, sipas tyre, i ka raportuar Jakobit. Megjithatë, mund të thuhet se, krahas autoritetit të Jakobit në Jerusalem ka mundësi që në Romë të ishte rritur ndikimi i Pjetrit në udhëheqjen e komunitetit. Në fakt, pas vrasjes së Pjetrit më 63, pasuesi i tij në peshkopatën e Romës, e ka mbrojtur autoritetin e tij mbi kishat e tjera. Krahas të gjitha kundërshtimeve është e vërtetë se, pas një kohe i kanë detyruar që ta pranojnë epërsinë e tij. Peshkopi i parë, i cili postin e tij e llogaritte të njëjtë dhe e unifikoi atë me postin e Pjetrit, ishte Calix I (221-227). Në fund të shek. III, situata ashtu ishte zhvilluar sa që peshkopi i Romës pretendonte se është “papë”, zëvendës i Jezusit në tokë (*Vicarius Christ*), dhe se vetëm ai mund të sillte vendim për parimet fetare. Gjithashtu, pas kësaj, ky ishte posti më i lartë për çështjet fetare dhe për udhëheqjen e kishës. Përmbajtja e mendimit papist të Romës ishte çështja e pasimit të Pjetrit dhe e dogmatizimit të postit të tij.

13. Ndarja e kishës në katolike dhe ortodokse (great schisma)

Termi *schisma* (ndarja), simbolizon një ndarje në mes dy grupeve krishtere, që në esencë nuk bazohet në ndarje doktrimore. Ndarja në mes kishës lindore dhe perëndimore është rezultat i një zhvillimi që vazhdon shekuj me radhë. Kisha romake mbronte mendimin se, kishat krishtere

³⁶ *Sukcesion* është zinxhiri i pandërprerë i emrimeve dhe i shenjtërimeve në mënyrë klerikale të shpirtërorëve të kishës prej Jezusit e deri te prifti i fshatit.

duhet të udhëhiqen nga peshkopë botërorë që veprojnë bashkë, kurse shoqërinë e peshkopëve ta udhëheqë peshkopi i Romës, gjegjësisht Papa. Ata kishin bindjen se, për shkak se Roma ishte qendra e parë e perandorisë, ajo duhet të ishte edhe qendra e parë e peshkopatave të rajoneve të tjera. Ndërkaq, sipas bindjes së kishave të Konstantinopojës (Stambollit), pesë qendrat e vjetra të krishterimit, si Jerusalemi, Antakia, Roma, Aleksandria dhe Kontantinopoja, kishin kompetenca të njëjta. Edhe krahas këtij mendimi dallues në lidhje me kompetencën në kishë, deri në shek. IX vazhdoi një bashkim i pjesërishëm. Ndarja e parë provizore u paraqit në kohën e Fotiusit, patrikut të Konstantinopojës. Në shekujt e mëvonshëm kishat një herë u ndanë e pastaj u bashkuan. Ndarja definitive në mes të Konstantinopojës dhe Romës u bë më 1054. Lindja dhe perëndimi u ndanë nga njëra tjetra në aspektin gjuhësor, kulturor dhe në aspektin e karaktereve të popujve të ndryshëm. Papët e vazhdonin autoritetin e tyre në Europë. Mbretërit kurorat e tyre i merrnin me dorën e papëve, gjithashtu me dorën e tyre ata edhe pagëzoheshin. Kurse zhvillimet në Bizant ishin krejt të tjera. Këtu sundimtarët sunduan edhe kishën. Patriku ishte një lloj peshkopi në pallatin mbretëror. Nuk kishin mundësi të kritikonin lëvizjet e mbretërve. Ishin të detyruar që vetëm të duartrokisnin dhe të bëjnë lutje për ta. Ndërkaq në Romë, ndikimi në jetën botërore ishte një specifikë e kishës. Kështu që, në dukje janë zhvilluar dy kisha, të cilat vazhdojnë edhe sot të jenë të ndara.

Shumë çështje në kishën lindore janë më të vjetra se ajo e Romës. Besimet e tyre bazohen në vendimet e koncileve të mbajtur mes shek. IV-IX, të cilat nuk kanë pësuar ndryshime të mëdha. Ky tradicionalizëm vetvetes ia ka dhuruar titullin “ortodoks”. Fetaria në kishën ortodokse është një kult që simbolizon afërsinë e Zotit ndaj botës. Ai që këtë kult e realizon në bazë të rregullores llogaritet për ortodoks. Në vitin 726, zënkat për shenjtërimin e ikonave të shenjtoreve të paraqitura në Bizant, edhe më tepër e thelluan humnerën mes lindjes dhe perëndimit. Ikonat janë pranuar si fotografi të shpallura të ngjarjeve dhe paraqitjeve hyjnore dhe është porositur që këto të adhurohen dhe të respektohen. Altari dhe muret e brendshme, të stolisura me ikonat e Jezusit, të engjëjve dhe të shenjtoreve, janë të ndara nga saloni. Kurse në vitin 1054, mosmarrëveshja për të drejtat e patrikut u bë shkak për ndarjen e plotë të dy kishave nga njëra tjetra.

Në aspektin e besimit, për shkak të fjalës *filioque* (dhe i Biri), që bën pjesë në “credo”, gjegjësisht në rregulloren e besimit, ka depërtuar edhe një dallim. Katolikët dhe protestantët me deklarimin e kësaj fjale deklarojnë se Shpirti i Shenjtë buron edhe nga Ati edhe nga i Biri, të cilët veprojnë bashkë. Kurse ortodoksët besojnë se Shpirti i Shenjtë buron vetëm prej Atit dhe shprehjen e lartpërmendur nuk e përdorin fare.

14. Sundimi botëror i papatit dhe shkatërrimi politik

Në fillimin dhe në zhvillimin e autoritetit botëror të papatit, në fushën juridike gjatë tërë mesjetës, kanë luajtur një rol të madh dy dokumente të falsifikuara, të cilave u është besuar. Njëri nga ata ekziston që në shek. VIII dhe supozohet se është dhuruar nga Konstantini. Sipas kësaj, perandori vërteton epërsinë e Romës dhe papës i jep, krahas sundimit të tij shpirtëror, edhe sundimin botëror të Romës, Italisë dhe të të gjitha rajoneve në Perëndim. Ky dekret historik, i cili e njeh epërsinë e papës në perandorinë Romake perëndimore, u bë shkak për përzierjen e mbretit frenk Pippi në punët e brendshme të Italisë dhe për themelimin e një shteti kishtar. Kjo bëri që papa 1100 vjet të jetë forcë politike botërore.

Një dokumentacion artificial në burimin e jurisprudencës kishtarë, daton prej shek. IX. Këtij dokumenti i thuhet “Urdhër pseudoisidor”. Sipas këtij peshkopët nuk janë as mitropolitë e as sundimtarë botërorë të vendit. Kështu që, me vendimin për sundimin qendror të papës është vërtetuar sundimi politik i papës në Romë, kurse pozita e peshkopëve është dobësuar. Nikolausi I (754-814) “Pseudoisidorin” e ka vlerësuar si një mbështetje të peshkopatës së përgjithshme të Papës. Karli i madh (768-814) ka poseduar një autoritet mbi kishën dhe Papën e ka ulur në nivelin e peshkopit të një rajoni. Por, kjo ka qenë kalimtare, kurse situata reale nuk ka ndryshuar.

Vetëm se, Papatit karshi aristokratëve të Romës ka rënë në gjendje të vështirë, ndërkaq sundimtarëve gjermanë ua ka kthyer shpinën. Kurse titullin “Perandor i Perëndimit” më 962 ia ka dhënë Otto-së së Madh, kurse pas tij pasuesve të tij. Heinrich III (1039-1056), njëri prej sun-

dimtarëve të mëdhenj gjermanë, në Koncilin Sutri (1046), e shpëton Papatin nga shkatërrimi dhe për papë shpall një gjerman. Papati pas kësaj, ka luftuar për mbrojtjen nga dhuna e sundimtarëve të ndryshëm. Kjo luftë, me anë të mendimeve reformiste të përhapura nga manastiri Clany, u bë kundër dhënies me ryshfet të posteve kishtarë atyre që janë laikë dhe që janë bërë priftër artificialisht (*simonie*). Kështu që me futjen e caktimit të peshkopëve dhe të kryemurgjve të manastireve nën autoritetin e mbretërve gjermanë, përzjerja e shtetit në fe arriti kulmin.

Papa Gregori VII (1037-1085) botën dëshironte ta sundojë nën idealin “*Shteti i Zotit*” të Augustinit. Për këtë arsye, udhëheqësinë e kishës ua dha murgjve. Duke e ndaluar caktimin në poste të kishës, të atyre që nuk janë klerikë (1075), e filloi luftën me mbretin e ri Heinrich IV. Mbreti Heinrich në koncilin Worms, peshkopët gjermanë i detyroi që ta suspendojnë papën. Por, për shkak se fetarët e shtetit ishin në anën e papës, kjo luftë rezultoi në dëm të mbretit, kurse papa duke e suspenduar mbretin gjerman e shpalli edhe heretik. Për këtë, ata që ishin rreth mbretit e braktisën atë. Herezia zgjati deri kur Heinrich IV në vitin 1077, me këmbë zbathur nëpër borë, shkon prej Cannosa në sarajin e Papës, gjunjëzohet përpara tij dhe i lutet t’ia falë gabimin. Edhe papa Gregori VII nuk mbeti gjithnjë fitimtar, por, u syrgjynos dhe vdiq në mënyrë të dhimbshme. Lufta papë-mbret për emërtimin e peshkopëve, në vitin 1122, përfundoi me paraqitjen e kandidatit nga ana e mbretit dhe emërtimin e tij nga ana e papës. Pas shenjtërimit të kandidatit për peshkop, unazën dhe shkopin ia dhuronte papa, kurse shkopin e quajtur “*skeptër*”, që është simbol i sundimit ia dhuronte mbreti.

Papati posedonte një fuqi të pakufizueshme dhe ishte i vetëdijshëm për këtë. Ishte zotëri i botës dhe i kishës. Ai nuk ishte pasues vetëm i Pjetrit, por, edhe zëvendës i Jezusit dhe i Zotit në tokë. Në mesin e çështjeve që kanë të bëjnë me pozitën e tij janë: *i pamëkati* dhe *i pagabueshëmi*. Ai rregullonte dhe udhëhiqte çdo gjë, kurse ai nuk mund të udhëhiqej nga askush. Perandorët dhe princat ishin nën udhëheqjen e papës. Ata ia puthnin këmbët atij dhe duke e kapur kalin i jepnin besën atij. Ai ata mund t’i shkarkonte dhe mund që besën të mos ua pranonte. Papët, për këtë arsye, si shenjë pozite, që në shek. XIV, bartnin kurorë me tre sqepa të quajtur “*tiara*”.

Sundimi botëror i papatit arriti shkëlqimin e tij me shpërndarjen e Perandorisë Gjermane. Konradini, që ishte kundër papës, pasi ky nuk e kishte miratuar kandidimin e tij për mbret në Perandorinë Gjermane, u nis drejt Italisë, ku më 1268 e humbi luftën në Napoli dhe u ekzekutua duke iu prerë koka. Papa Bonifazi VIII (1294-1303), duke u bazuar në fjalët e Thomas Aquinasit, shpalli se për shpëtimin e shpirtërave është e domosdoshme që ata të hyjnë nën urdhërin e Papës. Me këtë ishte për qëllim politika botërore. Por, pasuesi i Bonifazit VIII u detyrua t’i nënshtrohej Francës, që zotëronte një bashkim popullor. Kështu që papët, fuqia politike e të cilëve iu ishte marrë mes viteve 1309-1377, ishin të detyruar të sundojnë në Avignonin francez. Në vitin 1336 dekreti i papatit zhduki rolin e papës në zgjedhjen e mbretit gjerman. Ndarja në dy pjesë, në Romë dhe në Avignon, e papatit në Koncilin Konstanz (1414-1418) mori fund (37 vjet papët qëndronin në Romë dhe në Avignon). Edhe pse në një koncil tjetër të mbajtur në Bazel, është dashur të bëhen reforma për anëtarët e kishës, por ai nuk ka qenë i suksesshëm.

15. Fetarësia e popullit

Fetarësia nuk ka ndikuar vetëm në shpirtërat e të zgjedhurve, por, me anë të koncepteve të komunionit dhe të pasionit (vdekja dhe ringjallja e Jezusit), me dashurinë për Marian, ka ndikuar në tërë katolicizmin dhe aty ka formuar format e reja të saj. Edhe fetë idhujtare të keltëve, romakëve dhe të xhermenëve të vjetër, një kohë të gjatë i paraqitën ndikimet e fuqishme të tyre. Kulti i gjërave që i kanë prekur shenjtoret në jetën e tyre të përditshme, janë ekspansionuar në një hapësirë të gjerë. Përveç respektit ndaj epërsisë etike të shenjtoreve ndihej edhe nevoja e respektimit të fuqive mistere të *religjinëve* (mbeturinave të shenjta), me lutje dhe me kontaktin me to, shfrytëzoheshin fuqitë mistere të tyre. Për shembull, që shumëkush të ketë mundësi të kontaktojë fizikisht me ta, eshtrat e shenjtoreve ndaheshin në pjesë të vogla dhe shpërndaheshin. Besohej se me fuqitë mistere të mbeturinave të trupave real ose të paramenduar të shenjtoreve, kalonin në trupin e atyre me të cilët kontaktonin. Prej gjërave të shenjta, për të cilat

lutja dhe respekti ishin qyti (tuni) fëminor i Jezusit, druri ekzekutues me gjemba, shkopi dhe brezi i tij, teshat e Marias, shkallët e gjykatës së Platusit, për të cilat besohet se janë dërguar në Romë dhe për në shtëpinë e familjes së shenjtë (familjes së Jezusit) dhe për të besohet se ka zbritur në Loreta me dorën e engjëjve. Populli, besonte se me prekje shfrytëzonte nga ata fuqinë magjike dhe mistere, edhe shenjtoret i thërriste për nevojat e tij të përgjithshme. Tashmë besimet e këtilla zinin vendin e hyjnive parakristiane. Laurentiusi, që u dogj mbi kalë, llogaritet si mbrojtës nga zjarri dhe prej sëmundjeve me zjarr dhe si më i vjetri bukëpjekës thirret në ndihmë për profesionin që i përshkruhet atij. Shën Wandel dhe Shën Leonhard llogariten si mjekë të sëmundjeve të kafshëve, Shën Otilia dhe Klara si mjekë të dhembjeve të syve. Shën Pjetri ishte shenjtori i ajrit. Statujat e shenjtoreve, si idhujt e periudhave të lashta, pasi putheshin nga besimtarët, luteshin dhe shenjtëroheshin. Sakrifica më e pranuar ishte ndezja e një qiriu të madh ose të vogël nga lutësi në kishë. Sikur që shumë shenjtore kanë marrë vendin e zotave të vjetër keltë dhe xhermenë, ashtu edhe shumë vende të vjetra të shenjta, zabele, burime etj., janë bërë vende të shenjta për vizitë në krishterim. Në fakt këto vende ishin vende të kulteve natyrore të idhujtarëve. Edhe sipas legjendave të shumta fillimi i vendeve të shenjta dhe i fotografive lartësoheshin mbi natyrorën. Kjo nuk ka ndikuar vetëm në fetarinë popullore, por, ka ndikuar edhe në kishë. Sikurse më përpara, nëpër rrugë të qyteteve është shëtitur me portretet e zotave të idhujtarisë, edhe sot duke bërë ceremoni, shëtitet nëpër rrugë me relikte (*reliquine*) të shenjtoreve. Në vend të shenjtërimit të pelave, bëhej shenjtërimi i kuajve. Vendin e sakrificës të idhujtarëve e ka zënë sakrifica krishtere. Në vend të sakrificës së alkoolit, bëhet shenjtërimi i verës. Kisha, këtyre adhurimeve u ka luftuar vetëm anën idhujtare të tyre; duke i komentuar me kult krishter, është munduar që t'i krishterizojë. Gratë fallxhore, që janë murgesha të feve të vjetra, i ka cilësuar si shenjtore dhe si demonë. Kurse ata që janë marrë me fall dhe me magji, gjykata e inkuizicionit i ka vrarë në mënyrë të tmerrshme.

16. Lufta me herezinë

Në Mesjetë largimi nga parimet katolike ishte mëkat që e bënte të nevojshëm mallkimin, gjegjësisht luftën me herezinë dhe inkuizicionin. Pas kësaj, kisha për përndjekjen e heretikëve thirri në ndihmë fuqinë shtetërore. Organizata e inkuizicionit dhe çështja e përndjekjes së heretikëve për herë të parë doli në shesh në Koncilin e Veronas që është mbajtur në vitin 1184. Vendimet e Koncilit të Veronas janë vërtetuar edhe në koncilin IV të Lateranit (1215). Papa Gregori IX në vitin 1231 formoi inkuizicionin e papatit. Ata që punonin në këtë organizatë ishin anëtarë të rendit dominikian dhe françeskan. Të dyshuarit u nënshtroheshin torturave të ndryshme dhe detyroheshin që t'i tregojnë gabimet e tyre. Pasuria e tyre i jepej shtetit (nacionalizohej), kurse ata futeshin në burg dhe dënoheshin me djegie. Para realizimit të dënimit, duke iu veshur tesha dhe kurorë tallëse, i shëtisnin nëpër qytet hipur në gomar. Inkuizicioni aktivitet më të madh ka paraqitur në shek. XV në Spanjë, kurse në shek. XVI në Holandë dhe në Itali. Teologjia krishtere e mesjetës e ka mbështetur këtë. Murgeshat e fesë së vjetër të idhujtarisë janë llogaritur shtriga dhe gra të satanit, të cilat kanë shijuar fatin drastik të heretikëve. Papa Inozenci VIII me dekretin e tij të vitit 1484, ka urdhëruar që të digjen shtrigat. Kjo dhunë përfundoi me ndikimin e periudhës së iluminizmit dhe të reformizmit.

17. Rrymat e kundërta

Nga nevojat e popullit të pakënaqur fetar, pjesërisht të pëlcitura nga dhuna shekuj me radhë, dolën rryma të reja dhe gradualisht e prishën njësinë e kultit të kishës. Kryqëzatat dhe përhapja e imperializmit papist, në fakt përgatiti shkatërrimin e saj. Papa u detyrua të shkojë në azil në Avignon. Papët e renesancës për t'i realizuar nevojat ekonomike të organizatës së qeverisë të papatit, postet klerikale i ndanin me ryshfet dhe i shitnin me para. Kjo u bë shkak për shkatërrimin e shpejtë të autoritetit shpirtëror të papatit. Kundër amoralitetit dhe kompromentimit dhe kundër shekullarizimit të pozitave të larta kishtare, nën udhëheqësinë e kishës, doli Savonarola (1452-1498) me ligjëratat e tij. Savonarola në vitin 1498 në ligjëratën e tij të mbajtur me rastin e Agjërimit të Shkurtit, shprehet kështu:

“Të këqijat dalin prej Romës dhe i kalojnë të gjitha kufijtë. Ato janë më të këqinj se turqit dhe

arabët. Nëse shikoni Romën do të shihni se e gjithë kisha dhe prona e saj janë fituar me ryshfet. Sidomos me një trimëri për vëllezërit dhe fëmijët e tyre me mijëra herë bëjnë mëkat. Kanë ambicie të mëdha dhe për para bëjnë çdo gjë. Në këmbanat e tyre kumbon ambicia; priftërinjtë, në korin e kishës, në pozitat e tyre, në lutjet e mbrëmjes, shkojnë për para. Rituale të shesin; shkurt thënë, ritualet dhe çdo gjë e bëjnë për para dhe më në fund i frikësojnë të tjerët me herezi. Sa bie mbrëmja njëri shkon të luaj e tjetri te e dashura. Kurse në ceremoninë e funeralit shkojnë për shkak të gostisë që bëhet. Në vend që për të vdekurin të luten më shumë, ata më shumë hanë, pinë dhe bëjnë dërdëllitje...”.³⁷

Degjenerimet që përmenden këtu reflektojnë dërrmimet e brendshme që ekzistojnë që moti. Kritika e amoralitetit vazhdonte shekuj me rradhë. Waldensët, përafërsisht në vitin 1176, u munduan që të praktikojnë krishterimin modest të kohës së apostujve. Por, me kryqëzatat e bëra iu nënshtruan përndjekjeve të tmershme. Mbeturinat e tyre ende sot jetojnë në Italinë e Epërme. Në vitin 1383-1384, profesori teolog në Oxford, John Wiclif, bëri të ditur se Antikrishti është vetë papa. Eshtrat e Wiclifit, i cili pas vdekjes normale është mallkuar me herezi, 44 vjetë pas varrosjes me urdhërin e Papës janë nxjerrur dhe janë djegur. Si rezultat i ndikimit të letrës së Wiclifit dërguar Johannes Husit (1370-1415) dhe Hierinymusit nga Praga, lindën “Hussitët dhe lëvizja e vëllezërve bohmenë”.

Johannes Hus, ishte kundër pasurisë së manastireve dhe kundër shekullarizimit të shërbimit kishtar. Ai dëshironte që pozitat kishtarë t'i jepen atij që është kompetent. Por, ai me këtë ishte kundër mendimit se kisha katolike është një organizatë pozitive. Për të mbrojtur mendimet e tij ai shkoi në Koncilin e Konstanzit. Atje, edhe pse ishte nën mbrojtjen e perandorit, u burgos dhe me fajësimin si heretik u dogj në zjarr në mes të sheshit, pasi ishte e lejuar që kundër heretikëve, që janë “armiqë të Zotit”, të përdorej forca. Me qëllim që të evitohet dëmi i heretikëve dhe të devijuarve dhe për t'i pastruar ata, që nga viti 1231 ekzistonte organizata e inkuizicionit. Ata që llogariteshin si mëkatarë hidheshin në zjarr. Hus, për shkak se kërkoi lirinë e Kishës Bohmen, u dogj në shesh dhe kështu u bë trim popullor i çekëve dhe për nderë të mendimeve të tij, në vitin 1420-1436 u paraqit *lufta e hussitëve*.

Në anë tjetër në Mesjetë, shihej edhe shtimi i fetarësisë. Sipas kryetarit të Traktatit të Dominikajve gjermanë, mjeshtri Eckhart (v. 1327) dhe nxënësi i tij Johann Tauler (v. 1361), qëllimi i fetarësisë krishtere duhet të jetë manifestimi i Zotit në shpirt, si një “shndritje e brendshme”. Deri te kjo mund të arrihej me anë të qëndrimit larg botës, qetësisë shpirtërore dhe mbështetjes në Zotin. Thuhet se për këtë çështje Thomas von Kempen (1380-1471) nga Holanda, ka shkruar librin *Imitatio Christi* (T'i ngjash Krishtit). Kurse në Gjermani një libër i shkruar në vitin 1400 në lidhje me misticizmin krishter, shkrimtari i të cilit nuk dihet, është botuar me emrin e Luterit “Theologiadeutch”, në vitin 1516.

Renesanca dhe humanizmi, që kanë marrë si shembull botën antike, lindën në Itali dhe u përhapën në shek. XIV. Renesanca është një term në lidhje me historinë kulturore. Ajo paraqet rilindjen e kulturës dhe rilulëzimin e artit antik. Kurse humanizmi paraqet studimin e gjuhëve të vjetëra dhe edukimin e vendosur deri në brendi të popullit qytetar.

Ndërkaq thirrja, “të zbresim në burime”, para se gjithash ishte thirrje për rikthim studimit të Librit të Shenjtë. Në sajë të shtypshkronjës së formuar në vitin 1450, drita e shkencës e bëri të mundshëm dhënien e Dhiatës së Re në dorën e çdo njërit në gjermanishte dhe në greqishte. Humanizmi më i madh gjerman është ndarja nga Italia. Thirrjen e parë për shpëtimin e kishës nga ajo e Romës dhe për formimin e unit të vetë nacional, sigurisht që e ka bërë kalorësi Ulrich von Hutten (v. 1523). Për ata që ishin kundër humanizmit, ky ishte i pari që shpalli letrën “Letra e njerëzve të zinj”. Ai në këtë letër thoshte: “O shekull, o dituri, ajo është një kënaqësi jetike. Dituria-shkenca çel lule, lëshon shpirtëra si shiu”. Për pajtimin e krishterimit me kulturën e humanizmit është munduar edhe Johannes Reuchlin (v. 1522) dhe, sidomos, Erasmus von Rotterdam (1445-1536). Feja në veprat e Erasmusit ishte shndërruar në humanizëm. Edhe pse kisha gabimisht ka bërë luftë me Erasmusin, ai asnjëherë nuk është larguar nga katolicizmi. Humanizmi dhe renesanca kanë hapur periudhë të re dhe kanë patur ndikim të madh në zhvillimin e reformizmit. Reformizmi me parullën “*T'u kthehem burimeve*”, si model për vete ka marrë humanizmin, i

³⁷ Schoeps, *Religionen*, f. 336 dhe në vazhdim.

cili ishte lëvizje edukative, e nuk ishte një plasje fetare siç ishte reformizmi. Humanizmi krishter i Erasmusit u pranua nga reformizmi, vetëm se reformizmi nuk mundi që ta zhvillojë humanizmin. Kurse duke u ndarë prej tij mori një rrugë të re.³⁸

18. Lëvizja reformiste dhe Martin Luteri

Inicuesi i lëvizjeve reformiste është Martin Luteri (1489-1546), njëri nga murgjit e *rendit Augustin*. Varja e komunikatës së njohur me 95 pika në derën e kishës Wittenberg, më 31 Tetor 1517, ka qenë shkëndija e parë e lëvizjes. Përhapja e zjarrit të reformizmit në tërë rajonin është shenjë se ai zjarr e ka mbështjellur tërë vendin. Falja e mëkateve nga ana e kishës, vërtetimi i kësaj në letër, bërja e fesë lojë, hapi rugën e zemërimit dhe të reagimit të popullit, kjo është argument për nivelin, përmasën dhe acarimin.

Lajmi, sikur shkëndija që shpërthen, u përhap në tërë Gjermaninë. Diskutimet së pari filluan në sektet e veta e më vonë në të tjerat. Reagimi i sektit të dominikajve në Romë, Luterin e fajësoi me herezi dhe gjykoj një rast të tillë. Kurse letrës së papës për herezi Luteri iu përgjigj duke e djegur përpara popullit. Djegja e këtij dekreti, që dijetarët si Peter Waldes, Wiclif, Hus, i ka dërguar në zjarrin e sheshit, pati ndikim më të madh se sa herezia. Luteri ishte njeriu i parë, i cili para se të digjet vetë, e ka djegur porosinë e papës. Luteri, me dëshirën e zotërisë të rajonit Friedrich von Sachsen, u gjykua nga perandori në Kuvendin Worms. Propozimi i përgënjeshtimit dhe i refuzimit të shkrimeve kundër pagabueshmërisë së kishës dhe Papës, nuk u pranua. Ai (Luteri) u sulmua në kthim dhe u mor nga kalorës të Kursanjonit dhe u dërgua në Watburg. Luteri edhe atje e vazhdoi misionin e tij. Lëvizja kohën më të stuhishme e përjetoi në shek. XVI. Kalorësi Franz von Sickingen hapë luftë kundër princave të Trierit, e cila njihet me emrin Lufta Pfaffen (1522-1523), që është "Kryengritja e fshatarëve" (1525) të bezdisur nga dhuna e princave. Me kërkesën e lirisë nga komuniteti gjerman, u shpreh dëshira e miratimit të propozimit protestan. Luteri këto i mbështeti me një simpati të madhe. Reformizmi edhe krahas humbjes së fshatarëve, nuk mundi të bëhet as perandori e as lëvizje popullore.

Martesa e Martin Luterit me murgeshën Katerina realizoi një revolucion që s'mund të paramendohej. Martesa e një murgu të devijuar me një murgeshë për Mesjetën ishte një ngjarje që llogaritej mëkat i madh.

Edhe pse perandori Karli V dëshironte që t'i shkul rrënjët e herezisë së re, ai nuk pati sukses. Për shkak se u protestua në Kuvendin Speyer (1529), ata u quajtën "protestantë". Edhe pse u dëshirua që besimet e tyre të pranohen, kjo u pranua vetëm pas vitit 1530 në Kuvendin e Augsburgut. Mendimet e Luterit, i cili për shkaqe sigurie nuk mundi të vijë në kuvend, i mbrojti Philipp Melanchthon (1497-1560). Në fillim, me qëllim të sigurimit të marrëveshjes me katolikët, Melanchthoni përgatiti formulën e besimit të Augsburgut (*Augsburgische Bekenntnis-Confessio Augustana*). Sipas kësaj, peshkopata, rregulli sakramental dhe teksti liturgjik janë të qëndrueshëm sipas parimeve të Kishës së Vjetër. Por, bashkimi nuk mundi të sigurohej. Në fund të dëgjimeve në kuvendin perandorak në Gjermani, u formuan dy parti. Si ngushëllim ndaj atyre që dëshirojnë shtypjen e besimit protestan në rajone, në shkurt të vitit 1531 u bashkuan në "marrëveshjen e Schmalkaldit". Kështu që, protestantizmi bëhet një parti politike dhe perandori detyrohet ta respektojë armëpushimin.

Pas viteve të luftës periodike, në luftën e Schmalkaldit (lufta e Muglbergut, 1547), kur protestantizmi ishte në humbje e sipër, në kuvendin Augsburg perandorak u siguroi liria fetare dhe liria e zotërinjve të rajoneve ndaj perandorit. Perandoria caktoi çështjen kryesore të lirisë fetare: i kujt është shteti, e atij është edhe feja. Ky vendim e shpëtoi katolicizmin në Gjermani. Me këtë protestantizmi arriti qëllimin më të madh të tij. Një çështje fetare zgjidhej nga pozitat gjermane, pa u marrë parasysh koncilet dhe priftërinjtë. Vetëm se, këto ishin larg kuptimit modern të lirisë fetare. Princat dhe zotërinjtë e rajoneve ishin të lirë. Kurse në kuvendin e Augsburgut nuk janë mbrojtur kalvinizmi dhe disa fraksione të tjera. Nëse ndokush nuk e pranonte besimin e zotërinjve të rajoneve, duhet që të shpërngulet nga ai vend. Të gjitha këto masa nuk kanë mundur t'i pengojnë luftërat tridhetëvjeçare.

³⁸ Vep. e cit., f. 338.

Në aspektin e historisë së feve, vlera e Luterit mund të njihet nga pika e parë e komunikatës 95 pikëshe. Ajo pikë është:

“Nëse Jezu Krishti thotë, pendohuni, shteti hyjnor është afër, ai me të dëshiron të tregojë se e tërë jeta e besimtarëve është pendim. Nuk është e mundur që as priftërinjtë të falin mëkate me mëshirën e kishës, e as të zënë rrugën e mëshirës së çfarëdo lloji pozite dhe mandati. Kjo më tepër varet prej të jetuarit të njeriut si besimtar. Atëherë e tërë jeta është pendim, Zoti i fuqishëm, individin e nënshtruar para Tij nuk e vlerëson sipas veprave të bëra. Ai, në mënyrë direkte njeriun e pranon si mëkatar dhe e trajton me mëshirën e tij. Individin nuk mund të zgjedh Zotin, por, Zoti i padukshëm e zgjedh individin, robin e pavlefshëm e bënë mjet të dobishëm për shërbim. Njeriu nuk posedon besim ose pabesi, por besimi dhe pabesia lindin tek njeriu. Asnjëherë besimi krishter nuk është pasuri e garantuar e ndokujt...Zoti im Ty të besoj, dhe Ti ndihmoj mosbesimit tim!”³⁹

Udhëzimi, sipas Luterit, është plotësisht në dhuntinë e Zotit dhe në besim. Drejtësia e Zotit nuk mund të fitohet me dëshirë, vepra të mira, me një specifikë të një ceremonie e cila propozohet me shenjtërim nga ana e njeriut. Ajo është një drejtësi që mund të gjejë shprehje vetëm në udhëzim, të cilit mund t'i besohet. Kjo drejtësi (përvoja e realizimit të drejtësisë) vetvetiu përbën zemrën e reformave. Kjo për Luterin është Ungjill i rizbuluar, i cili kuptohet nga studimi i letrave të Palit. Udhëzimi është një mëshirë e dhënë nga ana e Zotit ma anë të të cilit mund të arrihet premtimi hyjnor, e nuk mund të fitohet, pasi vdekja e Krishtit është shpagim i të gjitha mëkateve. Ai që udhëzohet pa shenjtërimin e priftërinjve dhe pa ndërmjetësimin e shenjtoreve, mund të arrijë i lirë te Zoti. Me këtë Luteri mohon pagabueshmërinë e papës dhe koncilet në përgjithësi dhe mbron mendimin se bazë e vetme e doktrinës janë Shkrimet e Shenjta.

Reformizmi, si organizatë popullore për shpëtim, i heq ndalesat e kishës së mesjetës dhe ndërmjetësimin e shpëtimit ia lë vetë personit. Vendin e fesë dogmë dhe të shenjtë të mesjetës e ka marrë feja që lidhet me Zotin pa ndërmjetësues. Hierarkia e murgjve mes njeriut dhe Zotit është prishur. Edhe shpëtimi nëpërmjet besimit, u pranua si një vepër e Zotit dhe u refuzua ndikimi i kishës në të.

Ndërkaq, për popullin gjerman, Luteri përkthen Librin e Shenjtë (Biblën) dhe ia ofron çdonjërit për shfrytëzim. Kështu që ai ndikoi edhe në zhvillimin e gjuhës së shkruar gjermane. Sipas tij, ka patur raste kur vite me radhë ka hulumtuar të gjejë në gjermanishte fjalët e ibranishtes. Pa përkthimin e Luterit nuk mund të paramendohet edhe gjermanishtja e sotme. Supozohet se mes viteve 1517-1520, janë shitur rreth 30 mijë ekzemplarë të Biblës. Në atë kohë një copë pa kushtuar 1.5 gulden, gjegjësisht sa çmimi i një kali në pazarin e atëhershëm. Gjithashtu, kisha protestante me veprën *“Libri i këngëve fetare”* të Luterit, është bërë kishë me muzikë. Në korin e Luterit duke u bashkuar besimi, lutja dhe lëvdatat, me fjalë bindëse dhe me melodi, është formuar një tërësi speciale. Ndërsa librat *Katekizmi i Madh dhe i Vogël* i Luterit, janë shkruar me një metodë të re dhe janë bërë mjete për një mësim-edukim të mirëfilltë. Edhe kisha katolike me *“Catechismus Romanus”*, duke e imituar atë ka përgatitur katekizmin e saj.

a. Huldrich Zwingli

Përveç Martin Luterit, i cili është marrë me çështjen se si mund të gjendet Zoti i mëshirshëm për njeriun mëkatar dhe me atë se si të arrihet shpëtimi, është edhe reformatori nga Zurichu, Huldrich Zwingli (1484-1531). Ai që poashtu është marrë me të njëjtat probleme dhe që ka gjetur një rrugëzgjdhje më të harmonizuar. Gjendja politike e Zvicrës dhe rrënjët humaniste të Zwinglit, kanë ndihmuar në nxjerrjen e çështjeve në shesh në mënyrë më praktike dhe më logjike. Sipas Zwinglit, në ceremoninë e komunione Jezusi nuk është prezent fizikisht, por vetëm shpirtërisht. Ritualin në fjalë është një përkujtim dhe një simbol. Edhe pse për këtë çështje Zwingli dhe Luteri, në takimin fetar në Marburg më 1529, kanë dashur që të merren vesh, për shkak të pengimit nuk kanë mundur të jenë të suksesshëm në këtë çështje.

Zwingli dëshironte që të bashkojë protestantizmin dhe humanizmin. Vdekja e tij dhe e simpatizuesve të tij, për hir të protestantizmit, në një luftë të brendshme në Zvicër më 1531, nuk

³⁹ Vep. e cit., f. 342 dhe në vazhdim.

i dha mundësi që ta realizojë këtë dëshirë të tij. Sipas Luterit, vrasja e Zwinglit është një dënim për atë që si prift mori në dorë shpatën. Kjo lëvizje e tij në rajonet protestante ka qenë shembull për krishterimin politik dhe për politikanët e krishterë.

b. Johannes Calvin

Calvin, është reformator i breznisë së dytë. Me aftësinë mendore dhe ashpërsinë e tij tërheq vëmendjen e të qenurit me rrënjë juristi. Pas syrgjynosjes që i bëri shteti në Bazel, në moshën 27 vjeçare, ai ka publikuar librin e tij me titull *Mësime fetare krishtere* (Institutio Religionis Christianae). Deri në fund të jetës është përpjekur që doktrinën protestante ta paraqesë në mënyrë sistematike. Ai donte të paraqesë fuqinë hyjnore dhe dëshirën e pandryshuar si sqarim mendor i rëndësishëm i reformave. E studioi doktrinën e Augustinit për "*fatën*" edhe e zhvilloi atë. Gjithashtu udhëzimin dhe mosbesimin, gjegjësisht burimin e mosarritjes deri te udhëzimi e gjen në vendimin e pandryshuar të Zotit. Simpatizantët anglo-saksonë të Calvinit, janë ndarë nga kjo doktrinë e fatit. Sipas tyre, prosperiteti dhe lumturia botërore argumentojnë udhëzimin e Zotit. Ka nga ata që pretendojnë se njëra nga rrënjët e kapitalizmit modern gjendet në këtë.

Për Luterin, punët e mira dhe frytet e tyre janë shenja të besimit. Kurse për Calvinin ato janë shenjë e zgjedhjes hyjnore. Calvinin në Genf ka formuar një komunitet të fortë dhe me disiplinë. Sipas tij, shteti hyjnor mund të arrihet. Vetë Calvinin ishte kryetar i këtij qytet-shteti dhe rregullin e jetës së komunitetit e mbante në dorë të vet. Kjo situatë nuk iu mundësua Luterit dhe ai gjatë tërë jetës mbeti qytetar i thjeshtë në Wittenberg.

19. Kishat e mëdha sot

Sot shohim se shumica e të krishterëve janë tubuar në fraksionet si katolicizmi, ortodoksozmi dhe protestantizmi. Përveç kësaj, si rezultat i ndarjes në bindje, që kanë dalë në mejdan pas reformizmit apo rrjedhin nga historia, shihen fraksione të reja të reformuara.

a. Katolicizmi

Organizata më e madhe e kishës është kisha katolike. Sipas statistikave të vitit 1970, përafërsisht në botë ka 613 milionë simpatizues. Nga këta 226 milionë në Amerikën Latine, 250 milionë në Europën Perëndimore, kurse nga pjesa tjetër 24 % në Amerikën Veriore, 14 % në Afrikë dhe një pjesë është e shpërndarë nëpër shtete të ndryshme të botës. Supozohet se në botën arabe janë 19 %, kurse në Azi 4 %.⁴⁰ Nëse si kriter për katolicizmin e pranojmë papizmin, do të kuptojmë se simpatizues të shumtë të saj janë larg realizimit të veprave të parapara nga ana e kishës. Por, në ngjarjet si në ceremonitë e kurorëzimit dhe në funerale shihet një vetëdije fraksionale.

Katolicizmi nuk është një rrugë jetike shpirtërore. Ai është një kishë dhe një organizatë historike e krishterimit. Specifikë e veçantë është "Autoriteti dhe struktura udhëheqëse". Kisha katolike posedon një bashkësi qendrore rreth papatit. Papa i emërton udhëheqësit e peshkopatave. Këta mbështeten nga priftërinjë beqarë dhe të përbetuar për këtë punë. Sot në botë llogaritet të ketë afër 268.000 priftërinj (jo murgjë). Shpërndarje e tyre është sipas shteteve.

Sipas katolikëve kisha është trupi i Jezu Krishtit, gjegjësisht është tërësia e dukshme e besimtarëve të krishterë. Kisha, si trupi i gjallë i Jezusit, është trupëzuar tek Papa, zëvendësi i tij dhe tek peshkopët e tjerë. Në çështjet e besimit dhe të etikës, me të cilat merren të gjithë të krishterët, papa është i pagabueshëm, kurse kisha është e shenjtë, që njerëzit me anë të doktrinës me mistere të shenjta i çon drejt shpëtimit. Komuniteti ndahet në klerikë, të klasifikuar në mënyrë hierarkike, dhe masa e thjeshtë. Klerikët administrojnë sakramentet e shenjta të ob-

⁴⁰ Albert M. Bernard, "Katolik Mezhebi", *Din Fenomeni*, f. 133.

liguara nga Jezu Krishti. Me misterin e shenjtë që e shpërndan, njerëzit i bashkon me trupin e Jezusit, e cila shërben për shpëtimin shpirtëror të besimtarëve. Në Koncilin e Trientit është përcaktuar numri i shtatë sakramenteve, të cilat janë: pagëzimi, konfirmacioni, martesë, vajimi i priftërinjve, pendimi, vajimi i të sëmurit, kungimi. Besohet se sakramentet janë të obliguara nga ana e Jezusit. Ndikimi i misterit nuk varet prej shpërndarësit të tij.

Nga Reformizmi e këndeje, numri i sekteve është rritur. Shumica e tyre merren me misionerizëm dhe aktivitete edukimi. Brenda tyre janë në zhvillim mendimet rilindëse dhe moderniste. Kjo lëvizje fillon me Koncilin e Trientesë. Ajo është theksuar më tepër në Koncilin II të Vatikanit. Koncilet, lëvizjet dhe besimin themelor i komentojnë sipas botëkuptimit të shekullit. Koncilet e tubuara nën udhëheqjen e papës kanë një rol konsultativ. Papa gëzon autoritet për marrjen e vendimeve. Në vitin 1854 papa Pius IX, si parim besimi shpall se “Maria si virgjëreshë ka mbetur me barrë në Jezusin”, ndërsa në vitin 1950 Papa Pius XII, shpall se “Maria me trup është ngritur në qiell”.

Kardinalët kanë nderin e zgjedhjes së papës. Ata janë dy grupe. Grupi i parë janë klerikët me titull kardinal, të cilët janë në krye të peshkopatës. Të tjerët janë ndihmës të Papës në papat, ku edhe i organizojnë punët ditore aty.

Nga Koncili i Vatikanit e këndeje, në kishën katolike ka 15 patrikë, 1340 kryepeshkopë dhe 70 nëpunës të lartë të kishës, të lidhur direkt me Vatikanin, 12 apostuj administratorë. Në krye të të gjithëve qëndron Papa.

Specifikat kryesore të fraksionit mund t'i numërojmë në këtë formë:

- 1) Lider fetar është vetë papa, i cili është edhe zëvendës i Jezusit dhe pasues i Pjetrit.
- 2) Papa është autoritet i pagabueshëm, kurse Roma është qendra kryesore shpirtërore e kishave të tjera.
- 3) Kisha është universale (fjala katolik ka kuptimin universale), jashtë saj nuk ka shpëtim. Kisha udhëhiqet nga Shpirti i Shenjtë, kurse komentimi i Ungjillit është në dorën e Kishës.
- 4) Shpirti i Shenjtë buron nga Ati dhe i Biri.
- 5) Jezusi ka dy natyra, atë hyjnore dhe njerzore.
- 6) Tradita është diçka e pranueshme.
- 7) Sikur Jezusi, edhe Maria është e pagabueshme, është larg mëkatit origjinal. Maria bashkë me Zotin mund të ndërmjetësojë.
- 8) Edhe shenjtoret mund të ndërmjetësojnë pranë Zotit. Portretet dhe porositë e shenjta të tyre respektohen. Kështu që për emrat e tyre gati se çdo ditë organizohen ceremoni.
- 9) Njeriu është brenda në mëkatin origjinal. Përkulja ndaj të keqes atë e çon në mëkat. Me rëndësi është shpëtimi nga mëkati. Kjo bëhet ma anë të rrëfimit të mëkateve priftit në qelinë e faljes së mëkateve. Rrëfimi i mëkateve së paku një herë në vit, sipas marrëveshjes së arritur në Koncilin Lateran të mbledhur më 1215, është obligim për çdo të krishter të moshës madhore.
- 10) Misteret janë shtatë. Klasa e klerikëve (shenjtoret) nuk martohen, kurse joshenjtoret që mund të martohen nuk mund të shkurorëzohen. Kurora që lidhet jashtë kishës është e pavlefshme. Martesa pas shkurorëzimit llogaritet amoralitet. Pagëzimi bëhet me stërpikje me ujë. Ai që vdes pa u pagëzuar llogaritet njeri i ferrit. Në ritualin e kungimit, bukës nuk i hidhet tharm. Konfirmacioni në kungim bëhet çfarëdo kohe pas kungimit të parë.
- 11) Njohin 21 koncilë dhe të gjitha vendimet e tyre.
- 12) Ditën e premtë nuk hanë ushqime me mish dhe me yndyrë. Kurse ditët e tjera mishin dhe gjakun e kafshëve të ngordhura e kanë të lejuar ta përdorin për ushqim.
- 13) E pranojnë Ditën e Fundit të Gjykimit, paraajsën, ferrin dhe purgatorin.
- 14) Gjuha rituale është latinishtja (në vitin 1965 në Koncilin II të Vatikanit është lejuar

realizimi i riteve edhe në gjuhë të ndryshme)”.⁴¹

b. Kisha protestante

Pranohet se në botë ka rreth 300 milionë protestantë. Në Evropë ka 110 milionë anëtarë, në Amerikën Veriore 130 milionë, në Afrikë 22 milionë, në Azi 12 milionë, në Australi dhe në Amerikën Jugore ka dhjetëra milionë anëtarë.

Nuk ka ndonjë studim të mirëfilltë për çështjet e përbashkëta dhe të ndara mes fraksioneve protestante. Kështu që është shumë vështirë dhënia e njohurive të hollësishme për të gjitha ato. Në përgjithësi, struktura e kishave është e ndryshme. Rëndësi i japin komunitetit. Komuniteti është forma trupore e Jezu Krishtit. Kujdesi për këtë komunitet të personifikuar paraqet vazhdueshmërinë e Kishës Protestante. Universaliteti i Kishës nuk është i lënë pas dore. Ndryshimet e bëra dhe në disa raste ndarja mes tyre e ka lindur përmallimin për bashkim dhe kështu është formuar Bashkimi Rinor. Këto përmallime sot kanë hapur rrugën për realizimin dhe lindjen e shpirtit “*bashkimi i kishave*”. Specifikat që dallojnë nga katolikët dhe nga ortodoksët janë:

- 1) Ata autoritetet, si papa etj., nuk i pranojnë. Janë të mendimit se çdokush që ka dituri mund të japë vlerësimet e tij për krishterimin.
- 2) Kisha nuk ka autoritet për komentimin e Librit të Shenjtë, ndërkaq çdo i krishter mund të bëjë komentimin e tij. Adhurimi dhe predikimet nxirren nga Libri i Shenjtë.
- 3) Nga misteret e shenjta pranojnë vetëm pagëzimin dhe kungimin. Sipas disave kungimi është vetëm një kujtim.
- 4) Ata nuk e pranojnë autoritetin e kishës për faljen e mëkateve.
- 5) Përpos simpatizuesve të anglikanëve të tjerët nuk kryqëzohen.
- 6) Adhurimin dhe ceremonitë i bëjnë në gjuhën e tyre.
- 7) Nuk besojnë në purgator dhe në dënim të përhershëm.
- 8) Nuk bëjnë pjesë në besimin katolik për Marinë.
- 9) Shenjtorët nuk i pranojnë dhe për ta nuk bëjnë rituale speciale.
- 10) Triniteti ekziston te të gjithë protestantët. Kurse në çështjet kryesore nuk dallojnë nga kishat tjera.⁴²

c. Kisha ortodokse

Është njëra nga tre kishat e mëdha me 160 milionë simpatizues të pagëzuar. Fraksioni kryesor, që në periudhën e parë të krishterimit, ka fituar autoritet më të sigurt në mesin e fraksioneve të tjera janë kishat ortodokse. Këto janë trashëgimtare të kishës së Perandorisë së Bizantit të themeluar nga ana e mbretit Konstantin. Ato kanë besimet e tyre të posaçme. Përveç dallimeve të vogla, sistemet e adhurimit dhe të drejtësisë mes tyre janë të njëjta. Vetëm se, sipas nacionaliteteve të anëtarëve janë formuar edhe kisha të pavarura në aspektin administrativ. Në përgjithësi, adhurimin e bëjnë në format e vjetra të gjuhës, kurse pjesërisht edhe në format moderne. Këto kisha, të cilat në aspektin administrativ janë të pavarura nga njëra-tjetra, cilësohen si “autoqefale” dhe udhëheqësit e tyre quhen “patrikë”. Sidomos, në mesin e tyre, në aspektin historik më me konsiderat është patrikana e Stambollit. Kishat kryesore autoqefale janë Patrikana e Aleksandrisë, e Antakisë, e Jerusalemit dhe e Stambollit. Përveç këtyre kishave, këtu mund të numërohen edhe kishat si ajo e Qipros, Gjeorgjisë, Bullgarisë, Serbisë, Ruisë, Rumanisë, Greqisë dhe e Shqipërisë.⁴³ Shumica e këtyre kishave, shekuj me radhë kanë ve-

⁴¹ Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, f. 270-271.

⁴² Vep. e cit., f. 273.

⁴³ Kisha ortodokse maqedone (KOM) nuk bën pjesë në këtë grup nga fakti se ende nuk është e pranuar nga Patrikana e Stambollit, për shkak të obstrukcioneve që i bën Kisha ortodokse serbe. KOM pohon se krishterizmi në Maqedoni ekziston që në shekullin I., kurse Kryepeshkopata e Ohrit, e cila është themeluar në shek. IX., është nëna e KOM. Gjithashtu kjo kishë Kryepeshkopatën e Ohrit nuk e njeh si kishë bullgare, por, pretendon se ajo është maqedone. Kështu që, KOM, historinë e kishës së vet, duke filluar prej shek. IX., e vazhdon nëpërmjet Kryepeshkopatës së

pruar si kisha shtetërore. Posti më i lartë i kishës është kuvendi peshkopial.

Ndarja e kishës në lindore dhe në perëndimore, është rezultat i zhvillimit mes shek. XI-XIII Kryqëzata e katërt në vitin 1204 u realizua në Stamboll, ku u dogj dhe u shkatërua çdo gjë. U copëtuan ikonat dhe taset e shenjtë. Murgjit u varën. Laviret u detyruan të këndojnë në fronin e Patrikanës. Patriku latinizoi popullin vendës. Këto ngjarje edhe më tepër e ndanë kishën lindore nga ajo perëndimore.

Pas dominimit osman, rëndësi e veçantë iu dha ceremonive brenda në kishë. Me ndikimin e Ruisë, në fe filluan të përzihen edhe ndjenjat nacionale dhe lindi “nacionalizmi fetar”. Dhënia e përgjegjësisë juridike për komunitetin krishter Patrikanës së Stambollit, i hapi rrugën dominimit të helenizmit, i cili ishte kundër sllavëve dhe arabëve. Kjo situatë e lindi konceptin rus për Patrikanën e Moskës si “Roma e Tretë”.⁴⁴

Dobësimi i shtetit osman përshpejtoi krijimin e kishave nacionale. Më 1850 Kisha greke u pranua zyrtarisht nga ana e Patrikanës së Stambollit. Kisha serbe, e cila e fitoi pavarësinë më 1879, më 1922 u bë Patrikanë. Kisha bullgare, e cila pavarësinë e saj e shpalli më 1860, më 1945 u njoh nga Patrikana e Stambollit, kurse më 1953 u bë Patrikanë, legjitimiteti i së cilës nga ana e Patrikanës së Stambollit u pranua më 1960.⁴⁵ Kurse Kisha ruse, pas revolucionit më

Ohrit, kurse i llogarit të gabuara shprehjet se ajo ka qenë greke, e më vonë bullgare e pastaj serbe. Kjo gjendje e KOM-it, ka vazhduar deri pas Luftës së Dytë Botërore. Në Mars të vitit 1945, në qytetin e Shkupit, mbahet mbledhja e parë e Kishës kombëtare maqedonase, ku kanë marrë pjesë 300 delegatë.

Pas kësaj KOM, nga Kisha ortodokse serbe (KOS) kërkoi që të pavarësohet, por përgjigjja ishte negative. Në vitin 1958 KOS, në mbledhjen e organizuar në qytetin e Ohrit, që është brenda kufijve të Maqedonisë, ftoi Këshillin e Kishës kombëtare maqedonase dhe me këtë rast u formua Kisha ortodokse maqedonase, kryetar i së cilës u zgjodh Dositaj. Pas kësaj, nga ana e KOS-it u vu kusht që kryetar i KOM-it të jetë kryepeshkopi i KOS-it, dhe u mor vendim që të dyja kishat për çdo çështje, përveç të drejtës për kryetar, të kenë të drejta të barabarta. KOM, pasi kuptoi se nuk do të mund të fitojë pavarësinë, më 17 Qershor 1967 mori vendim që vetë të shpallë pavarësinë e Kishës Maqedone, gjegjësisht të vetëshpallet e pavarur. Pas këtij vendimi, të nesërmen, Sinodi i Shenjtë i KOM-it në kishën “Sv. Kliment Ohridski”, shpalli pavarësinë e KOM-it.

Për këto zhvillime Këshilli i KOS-it, në mbledhjen e mbajtur më 14-17 tetor 1967, udhëheqësit e KOM-it i ka cilësuar jolegjitimë dhe KOM-in e shpalli “organizatë skizmatike e ndarë prej nënës se saj, KOS-it”. Pas kësaj KOS mori vendim për ndërprerjen e të gjitha lidhjeve ligjore dhe liturgjike me KOM-in, kurse Sinodin e Shenjtë Serb e obligoi “me detyrë për përgatitjen dhe gatishmërinë e saj kundër daljes në shesh të skizmës”.

Këto marrëdhënie negative mes KOS-it dhe KOM-it ende vazhdojnë, dhe sado që KOM të ketë shpallur veten autoqefale, KOS ende nuk është kah e pranon një gjë të tillë. (Shih, Ivan Snegarov, *Istorijska Arhiepiskopija*, tom I, Akademi-ino Izdadelstvo, Sofija, 1995, f. 10-17; Jovan Bel-ovski, *Ohritska Arhiepiskopija*, Skopje 1997, s. 13-17; Slavko Dimevski, *Borbata za avtokefalnosta na pravoslavnite crkvi vo Evropa sozdadeni na XX vek*, Skopje: 1979, s. 117-120; Aco Aleksandar Girevski, *Ohridskata Arhiepiskopija-Makedonska Pravoslavna Crkva, Godišen Zbornik 3*, Skopje, 1997, s. 141-143. (Shënim i përkthyesit).

⁴⁴ Olivier Clement, “Ortodoks Mezhebi”, *Din Fenomeni*, ed. M. Aydın, f. 208.

⁴⁵ Pavarësia e Kishës ortodokse shqiptare për së pari herë është shpallur në Boston të ShBA nga ana e F.S. Noliti, priftit shqiptar, më 1908. Kurse në Republikën e Shqipërisë pavarësia e Kishës ortodokse shqiptare është shpallur më 1922 në Kongresin e Beratit. Në këtë kongres u themelua statuti i Kishës ortodokse autoqefale shqiptare (KOASH), i cili u shpall në “*Gazeta Zyrtare*” më 26 Shtator 1922 dhe që përbëhet prej 14 neneve (nyjeve). Sipas këtij statuti, deri sa të formohet *Sinodi i Kishës*, si organ më i lartë do të jetë “*Këshilla e Lartë*”, i përbërë prej 4 klerikëve dhe 4 laikëve. Vasil Marko, i cili u zgjodh kryetar i KOASH-it me qendër në Korçë, mori edhe titullin Kryetar i Këshillit të Lartë, që ishte mekanizëm më i lartë udhëheqës në Kishën ortodokse autoqefale kombëtare shqiptare. Pas tij për kryepeshkop u zgjodh Visarion Xhuvani. Krahas kongresit në Berat dhe aktiviteteve të bëra për njohjen e Kishës ortodokse shqiptare, përsëri autoqefaliteti i kishës shqiptare nuk u pranua as nga ana e Patrikanës së Fanarit e as nga ana e kishave të tjera ortodokse. Qeveria shqiptare duke mos nderuar duarkryq, shprehu dëshirë që kjo orvatje për autoqefalitet të përfundojë sa më parë. Sa do që Shteti Shqiptar pavarësinë e tij e kishte shpallur më parë, sipas parimit politik parrulla “në shtet të pavarur kishë të pavarur”, është e pashmangshme. Kështu u organizua kongresi i dytë për pavarësinë e kishës, i cili u mbajt në Korçë më 1929. Edhe pas këtij kongresi Patrikana e Fanarit nuk shprehu dëshirë për ta pranuar të pavarur Kishën ortodokse shqiptare. Kjo situatë mori fund në vitin 1937 kur Patrikana e Fanarit me në krye patrikun Benjamin pranoi dhe nënshkroi marrëveshjen për pranim të kishës, e cila quhet *tomos*. Me direktivën e sistemit komunist në Shqipëri më 7 Shkurt 1950 mbahet edhe Kongresi III. i KOASH-it, ku miratohet edhe statuti i ri i kishës. Kongresin e ka hapur kryepeshkopi i ri Paisi Pashko-Vodica, i cili u zgjodh peshkop në vend të Kristofor Kissit. Pasi Pashko përshëndet pjesëmarrësit, gjeneral Enver Hoxhën dhe të gjithë autoritetet e tjera pjesëmarrëse në kongres, fjalën e merr Adil Çarçani, si përfaqësues i Republikës Popullore të Shqipërisë në kongres. Çarçani në fjalën e tij është përqendruar në rëndësinë e komunitetit ortodoks në themelimin e shtetit të ri shqiptar. Statuti i KOASH-it miratohet me vendimin e marrë nga Kryesia e kuvendit popullor më 4 Maj 1950, i cili menjëherë hyn në fuqi. Ky statut kishte disa dallime nga ai i vitit 1929. Në këtë statut përfshiheshin edhe disa pika në përputhshmëri me ideologjinë dhe politikën shtetërore ndaj komuniteteve fetare. Njëra nga pikat e ndryshuara ishte edhe pika 16, sipas së cilës kryepeshkopi dhe peshkopët e tjerë të KOASH-it është kusht që të

1917, jetoi ditë të vështira. Kjo situatë e krijuar u hapi rrugë lëvizjeve të reja, të cilat punonin t'i përshtateshin regjimit të ri. Edhe pse kisha në vitet 1943-1959, dëshiroi që të jetë e pavarur nga Patrikana dhe nga shteti, në kohën e Hrushovit dhuna e shtetit u rrit edhe më tepër, ku prej 22.000 kishave 15.000 u mbyllën, prej 68 manastireve 60 u mbyllën, prej 8 shkollave teologjike u mbyllën 5. Kjo dhunë, pas vdekjes së Hrushovit, u lehtësua pak.⁴⁶ Sot përsëri e kanë lirinë e besimit.

Patrikana e Stambollit vepron që, përkundër tronditjeve që kanë patur gjatë historisë, t'i tubojë kishat e shpërndara. Ajo, në Konkilin "Bashkimi i kishave", të mbajtur më 1948, bashkë me anglikanistët dhe luteristët, u bë themeluese e lëvizjes "Bashkimi krishter". Që nga viti 1966, ka qenë anëtare e "Këshillit për bashkimin e kishave". Ajo i nxit kishat e tjera lindore që të anëtarësohen në këtë këshill, e vazhdon aktivitetin e saj për dialog, për zhdukjen e ndarjeve mes kishave ortodokse dhe synon bashkimin e tyre. Vitet e fundit vazhdojnë synimet për dialog mes katolikëve dhe ortodoksëve; edhe sot janë duke vazhduar takimet dhe vizitat reciproke mes papës dhe patrikut.

Kishat ortodokse, për çështjen e besimit i llogaritin të ligjshme vendimet e kuvendit peshkopal. Vendimet e shtatë koncileve kanë forcë urdhëruese. Vendimet e Konkilit të Stambollit dhe të Nikesë kanë të bëjnë me parimet e besimit, ndërsa koncilet e tjera pranohen si mendime për teologjinë. Krahas Librit të Shenjtë, edhe shkrimet e etërve të kishës janë shkrime që gëzojnë respekt në kategorinë e dytë. Në kishat ortodokse nuk ka autoritet të pagabueshëm. Për ekzistencën, ndikimin dhe numrin e shenjtërisë, për gjendjen e kishës dhe për çështjet e Marisë nuk ka ndonjë dogmë. Për ekzistencën hyjnore dhe për fshehtësinë e udhëzimit, kanë bindjen se këto nuk mund as të kuptohen e as të shprehen. Adhurimet kanë karakter mistik dhe shpirtëror. Kisha mister është në pozitën e trashëgimitarit të feve antike. Ndërkaq ikonat përshkruajnë shpirtërat e patrup të gjallesave qiellore. Për këtë përpara tyre bëhet përlujë, puthen, lakmohen dhe adhurohen. Komuniteti ortodoks beson se adhuron bashkë me Jezu Krishtin, Marinë, engjëjt dhe shenjtoret. Besohet se fëmijët me anë të pagëzimit ose me anë të vajimit të organeve me vaj miron, janë të mbrojtur nga fuqitë e djallit. Vaji dhe uji që përdoren në aktet fetare, përdoren, sidomos, për shenjtërimin e kurorëzimit, kufomës dhe për vajimin e priftërinjve. Adhurimet e tyre bëhen në mëngjes, gjatë ditës, në mbrëmje dhe gjatë natës. Gjatë këtij intervali lexohen pjesë nga Libri i Shenjtë, që llogariten si simbol i ardhjes së Jezu Krishtit në komunitet. Ndahet bukë dhe verë e shenjtëruar. Në kohë të ndryshme agjërohen ditë të quajtura Advent, Pashkë, Maria dhe Apostol.

Brenda kishave ortodokse kanë lindur edhe disa fraksione. Kishat ortodokse kombëtare në Ballkan dhe në Rusi janë një grup, kurse në shtetet islame janë kishat kombëtare, të cilat shekuj me radhë përbëjnë një grup tjetër.

Çështjet kryesore që i dallojnë ortodoksët nga kishat tjera janë me sa vijon:

- 1) Patriku ose kryepeshkopi janë udhëheqës shpirtërorë.
- 2) Ata nuk pranojnë epërsinë e papës.
- 3) Nuk pranojnë vendimet dhe koncilet, përveç shtatë koncileve të para.
- 4) Respektojnë dhe i adhurojnë ikonat.

Priftërinjt mund të martohen, kurse murgjit, peshkopët dhe patrikët nuk mund të martohen. Lejimi i shklorëzimit është i kushtëzuar nga disa faktorë.

jenë me origjinë shqiptare, të jetojnë në Shqipëri dhe të flasin gjuhën shqipe. Edhe sot në Shqipëri KOASH është e ndarë në KOASH me qendër në Tiranë nën udhëheqjen e kryepeshkopit Anastas Janullatos dhe në KOASH me qendër në Elbasan nën udhëheqjen e Nikolla Markut. (Shih, Viron Koka, Përpyekjet për njohjen e Kishës Ortodokse Shqiptare nga Patriku (vitet 1920-1930), 70 vjet të Kishës ortodokse autoqefale shqiptare, simpozium Tiranë 19 Shtator 1992, Tiranë 1993, f. 71; Dhimitër Beduli, Kisha ortodokse autoqefale e Shqipërisë gjer në vitin 1944, Tiranë 1992, f. 22-23; Sherif Delvina, Pa pavarësi fetare nuk ka pavarësi kombëtare, Tiranë 1998, f. 4). (Shënim i përkthyesit).

⁴⁶ Olivier Clement, "Ortodoks Mezhebi", *Din Fenomeni*, f. 221.